

TOMASZ KUCHARSKI

 <http://orcid.org/0000-0002-5363-7529>
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Akta spraw sądowych i orzecznictwo sądowe z okresu II RP jako źródło historyczne. Węzłowe problemy kwerendy i metodyki archiwalnej na przykładzie badań nad fideikomisami familijnymi¹

Abstract

Court Case Files and Court Judgments from the Second Republic of Poland as a Historical Source: Key Archival and Methodological Issues in an Example of Research on Family *fideicommissa*

The article is the result of archival research, executed under the leadership of Prof. Zbigniew Naworski within the framework of an academic project financed by the National Science Centre (the OPUS 14 program).

The author tries to show basic rules and problems associated with research on civil court case files in Polish archives from the interwar period. The starting points for his considerations are the history of Polish archival law on the criteria for the assessment of the archival value of court files, and the consequences of adopting them into practice. Besides that, he tries to emphasize how essential the archival finding aids are for this type of research, as well as how their absence is a key issue to the effectiveness of archival research. Those are crucial factors, especially when a legal historian needs to work on numerous, diffused, and not always organized archival collections. Unfortunately, this is an issue with interwar court case files.

The author suggests how the archival staff might improve the shaping of the archival inventories on court case files, to make them more accessible and easier to work with. He also tries to demonstrate the advantages of creating other archival aids on this type of source material – especially archival descriptive inventories and indexes which are very helpful for preliminary research. In the end, the author

¹ Artykuł został przygotowany w toku realizacji projektu badawczego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w programie OPUS 14 (nr 2017/27/B/HS5/02679) zatytułowanego *Fideikomisy familijne w Drugiej Rzeczypospolitej w świetle orzecznictwa sądów cywilnych. Dzieje funkcjonowania feudalnej instytucji prawnej w obrocie prawnym państwa nowoczesnego*. Tekst ma charakter historycznoprawny, wykorzystuje jednak i silnie nawiązuje do terminologii i metod badawczych archiwistyki. W konsekwencji w dalszym toku wywodu będę używał w skrótovej formie standardowych skrótów używanych w nauce i praktyce archiwalnej.

shares his experiences of his attempts to reconstruct or regain lost court case files using other archival collections of sources of interwar family archives or barristers files.

Keywords: family *fideicommissa*, Second Republic of Poland, civil court files, archival law, archival finding aids

Słowa kluczowe: fideikomisy rodzinne, Druga Rzeczpospolita, akta spraw cywilnych, prawo archiwalne, pomoce archiwalne

1. Wstęp

W 2018 r. prace badawcze rozpoczął naukowy zespół badawczy, realizujący projekt dotyczący losów fideikomisów rodzinnych w Polsce międzywojennej. Jego podstawowym założeniem stała się wszechstronna ocena funkcjonowania konstrukcji prawnej fideikomisu w obrocie prawnym i gospodarczym w pierwszej połowie XX w. Tematyka ta nie cieszyła się jak dotąd wyjątkowym zainteresowaniem w literaturze przedmiotu, można oczywiście znaleźć prace na ich temat, głównie jednak o charakterze przyczynkarskim².

Punktem wyjścia refleksji twórców projektu od samego początku jego planowania było proste skonstatowanie faktu, że za brakujące ogniwo w dotychczasowych badaniach nad fideikomisami należy uznać zdecydowanie niedostatek analiz ogniskujących się na związanych z nimi problemach praktycznych. Niewątpliwie feudalny przeżytek prawny w nowoczesnych realiach społecznych i gospodarczych XX w. musiał takowe napotykać w procesie adaptacji do nowych okoliczności. Z punktu widzenia prawnika wydaje się przy tym oczywiste, że próba oceny praktycznego stosowania instytucji prawnej w obrocie powinna być dokonana przede wszystkim na podstawie szerokiej analizy zasobów orzeczniczych sądów powszechnych. Niestety taki model badań historycznoprawnych jest podejmowany nader rzadko, większość prac historycznoprawnych ogniskuje się raczej na rozważaniach dogmatycznych, konfrontowanych z poglądami doktryny oraz legislacyjnymi materiałami przygotowawczymi. Powoływanie orzecznictwa – podobnie jak we współczesnych pracach z zakresu prawa pozytywnego – dotyczy rozstrzygnięć kluczowych, wydawanych z zasady przez sądy najwyższych instancji. Nie deprecjonując potrzeby prowadzenia takich badań, warto jednak zwrócić uwagę, że ma ono swoje niedostatki. Dla okresu dwudziestolecia międzywojennego orzecznictwo Sądu Najwyższego rozstrzygającego sprawy kasacyjne było i jest w zasadzie łatwo dostępne ze względu na publikowanie znacznej ich części³. Trzeba przy tym pamiętać,

² Kwestie norm prawnych obowiązujących w tym zakresie w dwudziestoleciu międzywojennym analizują dogłębnie znakomite prace dogmatyczne przedwojennych polskich cywilistów. Por. zwłaszcza: Wróblewski, *Komentarz do §§ 531–824, 242–326*; Zoll i Wasilkowski, „Ordynacje rodowe”, 1222–41; Till, *Prawo prywatne*, s. 459–502; Zoll, *Prawo cywilne*, 10–14, 459–502. Dla nauki historii prawa wyjątkowe znaczenie ma oczywiście klasyczne studium Katarzyny Sójki-Zielińskiej, *Fideikomisy rodzinne*. Pewne problemy związane z ekonomiczną sytuacją fideikomisów w II RP opisywał szeroko zwłaszcza Marian Kozaczka (zob. szczególnie *Gospodarka ordynacji*). Bardziej szczegółowy przegląd literatury zawiera artykuł: Naworski, Kucharski i Moszyńska, *Fideikomisy rodzinne*, w druku.

³ Zasadniczo orzeczenia publikowano w wydawanym oficjalnie przez ministerstwo sprawiedliwości zbiorze zatytułowanym, za lata 1917–1918 – *Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego. Orzeczenia Izby Cywilnej*, za rok 1919 – *Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego Izby Pierwszej (Cywilnej)*, za lata 1920–1932 – *Zbiór Orze-*

że zwłaszcza w tamtym czasie do SN trafiały raczej nieliczne sprawy, a zapadające wyroki dotyczyły najczęściej kwestii ważkich prawnie, ale raczej szczegółowych i technicznych – w zakresie wykładni prawa materialnego i procesowego. W badaniach historycznoprawnych takie podejście jest często niewystarczające, przede wszystkim dlatego, że orzeczenia najwyższych instancji sądowych nie zawsze stanowiły reprezentatywne odbicie dominujących problemów praktycznych. By je zbadać, należy sięgnąć do orzeczeń (oraz ogólnie do dokumentacji spraw) z sądów niższych, szczególnie do rozstrzygnięć zapadających w pierwszej instancji. To przecież wyroki i postanowienia sądów zapadające w licznych, często drobnych, sprawach indywidualno-konkretnych (wraz z pełnymi aktami spraw cywilnych, zawierających odpisy pism procesowych, protokoły z rozpraw i posiedzeń czy opinie biegłych) mogą dać szeroki ogląd kontrowersji dotyczących fideikomisów wraz z odpowiednim kontekstem faktycznym.

Takiemu modelowi badań nie sprzyjają jednak dwie okoliczności. Pierwszą jest przywiązanie badaczy z zakresu nauk prawnych, w tym również historyków prawa, do pewnego modelu prowadzenia analiz dogmatycznych, przesiąkniętych duchem i tradycją prawniczego pozytywizmu. Druga przyczyna to naturalnie trudności techniczne związane z pozyskaniem szerszego materiału akt sądowych, rozproszonego po całej sieci archiwalnej, często nieopracowanego archiwalnie. W konsekwencji należy jednak uznać podejmowanie takiego rodzaju badań za tym bardziej pożądane.

Oczywiście badania oparte na analizie obszernego materiału w postaci akt sądowych, głównie orzeczeń sądów niższych instancji, nie są w polskiej nauce zjawiskiem zupełnie nowym. Warto jednak podkreślić, że jak dotąd ogniskowały się one najczęściej na ściśle wyselekcjonowanym materiale jednego⁴, najwyżej kilku sądów⁵. Podjęcie kompleksowego projektu, obejmującego badania w kilkudziesięciu archiwach dla, co najmniej, kilkudziesięciu przedwojennych sądów grodzkich i okręgowych stanowi niewątpliwie zupełnie unikatową koncepcję prowadzenia badań. Od sukcesu projektu badawczego dotyczącego fideikomisów może w pewnym stopniu zależeć popularność podejmowania analogicznych badań w przyszłości.

Nie ulega wątpliwości, że zarysowana wyżej koncepcja projektu wymagała od jej twórców przyjęcia odpowiednich założeń kwerend archiwalnych. Dotyczyło to zarówno ich technicznej i finansowej organizacji, rozplanowania czasowego, jak i przyjęcia prawidłowych metodologicznie kryteriów i założeń selekcji materiałów oraz oceny przy-

czeń Sądu Najwyższego. *Orzeczenia Izby Pierwszej (Cywilnej)*, od roku 1933 – *Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego. Orzeczenia Izby Cywilnej*. Warto pamiętać, że poza tym publikowano liczne orzeczenia SN lub ich fragmenty (jak również opisy najważniejszych orzeczeń) na łamach prawniczych czasopiśmie fachowych. Zbiory te są zdigitalizowane do roku 1934 w zasobach Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/122358/edition/243188#structure> (data pobrania: 10.01.2020).

⁴ To koncepcja popularna w badaniach spraw karnych. W zakresie badań nad prawem cywilnym. Zob. zwłaszcza Zarzycki, *Rozwód*.

⁵ Tak zwłaszcza Pomianowski, *Rozwód w XIX wieku*, korzystający z akt czterech trybunałów cywilnych z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Koncepcję szerszych badań nad jednym z działów prawa cywilnego – prawem spadkowym, w odniesieniu do dziedziczenia nieruchomości na podstawie orzecznictwa sądowego całej dawnej apelacji lwowskiej z czasów II RP – podjął ostatnio Koredczuk, *Dziedziczenie nieruchomości*. Sam autor zaznaczył jednak we wstępie swej pracy, że korzystał wyłącznie z orzeczeń publikowanych, z powodu niezachowania się zbiorów archiwalnych sądów cywilnych z okresu dwudziestolecia międzywojennego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie. Por. *ibidem*, 22.

datności dokumentacji archiwalnej w badaniach. Największe znaczenie miała szczególnie selekcja wstępna oparta na dostępnych pomocach archiwalnych oraz jej przełożenie na planowanie i przeprowadzenie właściwych kwerend archiwalnych i badań aktowych.

Ten artykuł stanowi w pewnym sensie podsumowanie pierwszego roku archiwalnych badań empirycznych wykonawców grantu (szczególnie z terenów dawnego zaboru pruskiego, gdzie miałem zaszczyt realizować znaczny segment zaplanowanych prac). Tekst ma jednak charakter ogólniejszy, starałem się bowiem wskazać, na podstawie doświadczeń własnych i innych członków zespołu, na węzłowe problemy związane badaniami nad aktowym materiałem sądowym z okresu międzywojennego w zakresie akt spraw cywilnych. Podjąłem tu zagadnienia: (1) rzeczywistego stanu zachowania materiału oraz (2) jego przyczyn, zwłaszcza kształtu przepisów archiwalnych regulujących klasyfikowanie dokumentacji sądowej na potrzeby archiwalne⁶. Artykuł stanowi jednak również sposobność, by choć częściowo odpowiedzieć na pytanie, czy możliwe jest uzyskanie dokumentacji sądowych spraw cywilnych za pomocą materiałów zachowanych w zespołach archiwalnych innych aktotwórców niż instytucje sądowe.

2. Akta sądowe II RP – zasady klasyfikowania archiwalnego i ich konsekwencje

Na stan zachowania archiwaliów polskich sprzed 1939 r. mają wpływ dwa zasadnicze czynniki. Jeden z nich jest oczywisty – to zniszczenia dokonane w zasobie archiwów przez kataklizm II wojny światowej⁷. Niestety nie doczekaliśmy się, jak dotąd, pełnego studium na temat zniszczeń wojennych dokumentacji w archiwach zakładowych sądów ani w archiwach państwowych w zakresie akt sądowych⁸. Wydaje się, że były one dość znaczne, ale nie katastrofalne, przede wszystkim z uwagi na duże rozproszenie dokumentacji. Drugi z czynników nie budzi takich emocji i nie stanowi w polskiej nauce szczególnego przedmiotu refleksji. Jest nim kształt prawa archiwalnego – mówiąc ściślej, przyjęte reguły klasyfikacji dokumentacji na potrzeby archiwalne, to znaczy jej podziału na kategorię A (akt przeznaczonych do przechowywania wieczystego) oraz kategorię B (akt przeznaczonych do przechowywania czasowego, które po upływie stosownego, określonego przepisami terminu należy brakować, czyli niszczyć).

Dla ustalenia reguł oceny wartości dokumentacji gromadzonej przez instytucje wymiaru sprawiedliwości (powstającej i nadsyłanej do sądów w związku z ich działalnością orzeczniczą i rozpatrywaniem spraw) kluczowe znaczenie mają rozporządzenia wykonawcze ministra sprawiedliwości, wydawane na podstawie i w celu wykonania ustaw

⁶ Dzięki tym przepisom i ich konfrontacji z zachowanym w archiwach zasobem możliwa jest ocena ich wpływu – dotyczyło to zwłaszcza konsekwencji przyjętego w polskiej archiwistyce sposobu tworzenia pomocy archiwalnych, zarówno podstawowego – w postaci inwentarza archiwalnego jak i innych. Do tego problemu powracam w dalszej części artykułu.

⁷ Skala utraconych w toku wojennej zawieruchy materiałów archiwalnych ze wszystkich okresów historii Polski (zwłaszcza ze zbiorów warszawskich) jest oczywiście przedmiotem analiz, por. np. Wróbel-Lipowa, „Zniszczenia i straty”, 485–97.

⁸ Pewne refleksje na temat zbiorów warszawskich snuje Wojtkowski, „Wartość źródłowa”, 24 i n.

o ustroju sądów powszechnych⁹. Nie budzą one szczególnego zainteresowania literatury przedmiotu¹⁰. Prawo archiwalne stanowi przedmiot refleksji historyków i historyków prawa głównie w zakresie oceny stanu zachowania materiału lub problematyki udostępniania opracowanego już zasobu¹¹.

Należy podkreślić, że w świetle całej polskiej tradycji archiwalnej akta spraw sądowych, w tym cywilnych, były i są z zasady uznawane za kategorię archiwalną B. Tylko wyjątkowo dokumentacja spraw pewnego rodzaju przeznaczona jest do przechowywania wieczystego¹². Zgodnie z tradycją, zapoczątkowaną Rozporządzeniem z 1937 r., do kategorii A zalicza się wszystkie akta spraw z wąskiego zakresu przedmiotowego, spośród pozostałych zachowuje się natomiast bardzo niewielką próbę spraw „typowych”¹³. Od roku 1975 dodano tu jeszcze akta spraw arbitralnie uznawanych za „ważne” (z uwagi na

⁹ W okresie międzywojennym pierwszy taki akt został wydany w roku 1937 – Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 czerwca 1937 r. o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej (Dz.U. 1937 nr 42 poz. 335) [dalej: Rozporządzenie z 1937 r.], wydane na podstawie art. 78 § 2 i 298 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U.R.P. 1932 nr 102 poz. 863). Wcześniej problematykę tę regulowały szczątkowe i rozproszone przepisy zaborcze (wymienia je szczegółowo przepis derogacyjny rozporządzenia z 1937 r. – § 2). Po II wojnie światowej problematykę tę regulowały: Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 grudnia 1975 r. w sprawie okresów przechowywania i warunków niszczenia akt spraw sądowych lub przekazywania ich archiwom państwowym (Dz.U. 1975 nr 43 poz. 220) [dalej: Rozporządzenie z 1975 r.] – wydane na tej samej podstawie prawnej co poprzednie; Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 maja 1989 r. w sprawie okresów przechowywania i warunków niszczenia akt spraw sądowych lub przekazywania ich archiwom państwowym (Dz.U. 1989 nr 28 poz. 150) – wydane na podstawie art. 38 pkt 2 Ustawy z dnia 20 czerwca 1985 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. 1985 nr 31 poz. 137) oraz obowiązujące do dziś Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 marca 2004 r. w sprawie archiwizowania akt spraw sądowych (t.j. Dz.U. 2014 poz. 991) – wydane na podstawie art. 53 §4 Ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. 2001 nr 98 poz. 1070).

¹⁰ W dotychczasowym dorobku nauki polskie możemy w tym zakresie wyróżnić zwłaszcza dwa szkice – Borodij, „Problemy klasyfikacji”, 77–93; Łysiak, „Akta sądowe”, 64–84. Do pewnego stopnia taką refleksję, choć dość pobieżną, a przy tym opartą również na ocenie akt notarialnych, adwokackich czy zakładów penitencjarnych podejmuje we wspomnianym już studium Wojtkowski, „Wartość źródłowa”, 23–31. Zdziawiająco niewiele prac poświęcono nawet funkcjonowaniu współczesnych archiwów zakładowych sądów, por. zwłaszcza: Jabłoński, „Stan archiwów”, 63–76; Kantor, „Dokumentacja”, 13–21.

¹¹ Por. np. publicystyczną refleksję Maziarza, „IPN ujawnia, a archiwa zamykają”.

¹² Według Rozporządzenia z 1937 r. do kategorii A należało zaliczać akta spraw o uznanie lub zaprzeczenie prawego pochodzenia, o ważność lub rozwiązanie małżeństwa, o prawa do nieruchomości (dzięki czemu zachowywano akta spraw spadkowych, gdzie przedmiotem spadkobrania były nieruchomości), rozporządzenia na wypadek śmierci, akta fideikomisowe, wieczysto-czynszowe, lenne i fundacyjne oraz akta stanu cywilnego, a także akta rejestrowe [Rozporządzenie z 1937 r., § 6]. Znaczące ograniczenie przyniosło rozporządzenie z 1975 r. przewidujące przeznaczenie do przechowywania wieczystego wyłącznie akt spraw o „prawa stanu” (egzemplifikacyjnie wymieniono tu sprawy o unieważnienie małżeństwa, o ustalenie istnienia lub nieistnienia małżeństwa, o rozwód, o ustalenie lub zaprzeczenie pochodzenia dziecka, o unieważnienie uznania dziecka, o ubezwłasnowolnienie) oraz o osobiste prawa autorskie i wynalazcze [Rozporządzenie z 1975 r., § 10].

¹³ Tak w § 3 Rozporządzenia z 1937 r. „Do kategorii A ponadto zalicza się z każdego pięciolecia po jednej sprawie typowej: [...] ze spraw cywilnych – z każdego rodzaju roszezeń i uprawnień cywilnych z zakresu: prawa osobowego, rodzinnego, zobowiązań, handlowego, czekowego, wekslowego, rzeczowego, przepisów budowlanych, przemysłowych, górniczych, leśnych, łowieckich, ubezpieczeniowych, o ochronie lokatorów, o ochronie wynalazków, wzorów i znaków towarowych, ustawodawstwa pracy, przepisów kredytowych i waloryzacyjnych, o nieuczciwej konkurencji, reformy rolnej, o świadczeniach rzeczowych i osobistych, o utraconych tytułach na okaziciela, o nadmiernych wynagrodzeniach, o wywłaszczeniu itd.”.

osoby w nich uczestniczące lub materiał zebrany w sprawie) lub w których „zagadnienie prawne” zostało przekazane do Sądu Najwyższego¹⁴.

Przygotowując plan projektu badawczego dotyczącego badań nad fideikomisami familijnymi w świetle orzecznictwa sądowego, jego twórcy zapoznali się wnikliwie przede wszystkim z najistotniejszym Rozporządzeniem z 1937 r.¹⁵ Punktem wyjścia okazały się dwa przepisy, według których do kategorii A zaliczone zostały akta „spraw fideikomisowych” (a także „lennych” i „fundacyjnych”) oraz ogólnie akta spraw dotyczących nieruchomości. Takie uregulowanie dawało w zasadzie gwarancję zachowania szerokiego materiału poświęconego fideikomisom. Jednakże z realizacją zwłaszcza tego pierwszego przepisu wiązały się pewne niedogodności, trudne do przewidzenia na etapie tworzenia koncepcji badań. Po pierwsze, jak wiadomo fideikomisy nie miały zdolności prawnej i do czynności prawnej (a w konsekwencji także zdolności sądowej i procesowej). W ich imieniu w procesach występowali z reguły powiernicy fideikomisu jako osoby fizyczne¹⁶. Po drugie, w skład majątku fideikomisu wchodziły różne składniki

¹⁴ Od wydania Rozporządzenia z 1975 r. – §10 pkt 3 i 4.

¹⁵ Warto przy tym wskazać, że udało mi się odnaleźć pierwotny projekt tego aktu, który przewidywał zaliczanie do kategorii A znacznej grupy akt spraw cywilnych. Na podstawie § 3 pkt IV projektu do kategorii A zaliczać należało z zakresu spraw cywilnych: „dokumenty, stwierdzające uznanie ojcostwa, przysposobienie, uprawnienie, usamowolnienie, ubezwłasnowolnienie, uznanie za zmarłego, uznanie lub zaprzeczenie prawego pochodzenia, ważność lub rozwiązanie małżeństwa, akta wszelkich spraw spadkowych, testamenty, dokumenty stwierdzające mianowanie wykonawcy testamentowego, umowy małżeńskie, umowy działowe między spadkobiercami lub współuczestnikami wspólności majątkowej, dokumenty dotyczące przyjęcia lub zrzeczenia się spadku, uznania ślubności, wszelkie spisy stanu majątkowego, wszelkie rozporządzenia na wypadek śmierci, akta dotyczące udokumentowania czynności prawnych według rozdziału X niemieckiej ustawy sądownictwa niespornego, wszelkie sprawy sądowe, dotyczące sporów o prawo własności, dzierżawy, użytkowania i działów rodzinnych z lat 1919–1924 na obszarze województw wschodnich i zachodnich. Wszelkiego rodzaju księgi wieczyste (gruntowe, hipoteczne), tabularne, katastralne, kolejowe, górnice) wraz z przynależnymi do nich dokumentami i aktami, oraz akta dotyczące służebności i zniesienia ciężarów gruntowych, księgi rejestru handlowego i akta firm prawnie istniejących i z rejestru jeszcze niewykreślonych wszystkie akta fideikomisowe, lenne i fundacyjne, podania i orzeczenia w sprawach o sprostowania akt stanu cywilnego, wyroki, nakazy zapłaty, ugody i postanowienia (decyzje), kończące postępowanie, przy czym jeżeli wymienione orzeczenia nie zawierają uzasadnienia, powinny być przechowywane również pozwy i podania, wyroki i ugody, zawarte przed sądem polubownym, wraz z zapisem na ten sądek, oryginalne dokumenty i papiery, przechowywane w sądzie, a stanowiące własność prywatną, plany i rysunki dotyczące nieruchomości, akta intromisji, oryginalne akta stanu cywilnego, akta egzekucji z nieruchomości, a z akt innego rodzaju egzekucji – protokoły i postanowienia o udzielenie przybicia, postanowienia o przysądzeniu własności, plany podziału sum uzyskanych z egzekucji i zarządu przymusowego” (APT, Sąd Okręgowy w Grudziądzu, nr zespołu 1387, sygn. 83, 3–4). Jak widać, katalog ten uzyskał naprawdę szeroki zakres, pozwalał na zachowywanie pokaźnej części materiału aktowego w sprawach cywilnych. Był jednak zupełnie niemożliwy do realizacji w realiach międzywojennego wymiaru sprawiedliwości, z uwagi głównie na kwestie organizacyjne (np. brak lokali archiwów sądowych), a także niedobory finansowe i kadrowe. W konsekwencji sądy (i ich pracownicy – zarówno sędziowie, jak i pracownicy kancelaryjni) były nad wyraz sceptyczne wobec tych rozwiązań i postulowały ograniczenie zakresu dokumentacji klasyfikowanej do kategorii A, por. np. *Protokół komisji nad projektem przepisów o przechowaniu i niszczeniu akt w sprawach sądowych i administracji sądowej, Grudziądz, 25 lutego 1937 r.* (APT, Sąd Okręgowy w Grudziądzu, nr zespołu 1387, sygn. 1), w której domagano się wykreślenia ponad połowy rodzajów akt spraw cywilnych zaliczanych do kategorii w projekcie. W ostatecznej wersji katalog ten znacząco jednak pomniejszono, przede wszystkim wyłączając od przechowywania wieczystego wszelkie sprawy dotyczące ruchomości oraz większość spraw zobowiązaniowych, handlowych czy z zakresu prawa pracy (por. przyp. 13).

¹⁶ Samo pojęcie fideikomisu czy ordynacji lub powiernika oraz ordynata pojawia się w inwentarzach wyłącznie sporadycznie i raczej jako dodatek do określenia strony, którą zawsze jest osoba fizyczna lub podmiot gospodarczy będący osobą prawną, wchodzący jednak w skład majątku fideikomisowego.

majątkowe, często przedsiębiorstwa, które znów pod własnymi firmami występowały w procesach. Archiwiści sądowi, a potem zatrudnieni w archiwach państwowych dokonujący klasyfikacji dokumentacji, powinni byli oczywiście tę sprawę ocenić przez pryzmat zaangażowania majątku fideikomisowego. Niedostatecznie wnikliwy proces selekcji archiwalnej dokumentacji w archiwach sądowych mógł jednak spowodować (i prawdopodobnie tak się właśnie stało) niepełne zrealizowanie wskazanego przepisu. W konsekwencji nawet w nieźle zachowanych zespołach sądowych (sądów właściwych miejscowo do określonych fideikomisów, co do których wykonawcy grantu uzyskali na podstawie innych źródeł pewność, że toczyły się tam sprawy fideikomisowe) często nie zachowały się żadne akta spraw w tym zakresie.

Rekapitułując tę część rozważań, warto zaznaczyć, że zachowane zbiory są (udało się to ustalić przynajmniej dla terenów dawnego zaboru pruskiego i częściowo dawnego Królestwa Kongresowego) nie tylko niekompletne, ale również – co szczególnie problematyczne – bardzo niereprezentatywne. Akta z niektórych grup spraw zachowały się w dużej liczbie, inne natomiast nie występują w zasadzie w ogóle. Fakt, że stopień zachowania akt sądowych wynika głównie z wykonywania przepisów archiwalnych jest klarownie widoczny przy przeglądzie zachowanych zespołów akt sądowych. Grupy akt zaliczanych przez Rozporządzenie z 1937 r. do kategorii A (głównie rozwodowych, spadkowych i dotyczących nieruchomości) zachowały się z reguły w dużej liczbie, innych rodzajów spraw akt jest znacznie mniej (często znajdujemy tu pojedyncze i niejako „przypadkowe” jednostki archiwalne). Pewnym pocieszeniem jest fakt, że zdarzają się sądowe zespoły archiwalne z okresu II RP, z których pozostał szerszy zestaw akt spraw, choć najczęściej o niskiej jakości, mało logicznej strukturze, niewybrakowanych wbrew przepisom rozporządzenia. Pewnego rodzaju paradoksem jest, że zachowanie jakiegokolwiek materiału archiwalnego z pewnych rodzajów spraw sądowych stanowi rezultat nie fachowej oceny ich wartości archiwalnej, ale nierespektowania reguł Rozporządzenia z 1937 r. (i późniejszych) z przyczyn związanych głównie z sytuacją organizacyjną, kadrową i finansową archiwów sądowych i państwowych. Z jednej strony to oczywiście dobrze, że ten materiał został zachowany, z drugiej jednak taki stan rzeczy utrudnia racjonalne planowanie i przeprowadzanie kwerend. Struktura zachowanego materiału jest, mówiąc wprost, dość przypadkowa, a na pewno niereprezentatywna. Wskutek tego dla licznych instytucji prawnych (i związanych z nimi problemów praktycznych) prowadzenie kompleksowych badań opartych na praktyce orzeczniczej sądów powszechnych jest dziś w zasadzie zupełnie niemożliwe. Dla nauki historii prawa uregulowania dotyczące wartości archiwalnej akt sądowych i ich skutki należy ocenić negatywnie.

Osobnym problemem jest oczywiście również stopień zachowania repertoriów (ksiąg repertoriów), które zasadniczo miały być na mocy Rozporządzenia z 1937 r. sklasyfikowane do kategorii A. Zachowanie ich w komplecie (lub choćby w przeważającej ich liczbie) dałoby możliwość chociaż statystycznego ustalenia liczby spraw określonego rodzaju rozstrzyganych przez dany sąd. W konsekwencji można by policzyć procent zachowania akt spraw z danego rodzaju, a więc ocenić reprezentatywność zachowanych źródeł. Niestety – zwłaszcza dla byłego zaboru pruskiego, a w zasadzie dla żadnego sądu – nie przetrwał pełen zasób repertoriów, najczęściej zachowały się zupełnie

pojedyncze księgi¹⁷. Warto zwrócić uwagę, że jest bardzo prawdopodobne, iż stopień zachowania tych materiałów może wynikać z zaniedbań archiwów sądowych. Z moich własnych szacunkowych ustaleń wynika, że środowisko pracowników sądów było sceptyczne wobec wieczystego przechowywania ksiąg repertoriów¹⁸. Jest to jednak tylko wstępna hipoteza, sprawa stanu zachowania repertoriów wymagałaby dalszych badań.

3. Zachowanie dokumentacji sądowej z czasów II Rzeczypospolitej na przykładzie archiwów z dawnego zaboru pruskiego

Dla terenów dawnego zaboru pruskiego na potrzeby projektu badawczego udało się stwierdzić istnienie 23 fideikomisów rodzinnych (10 w dawnym województwie pomorskim i 13 w poznańskim)¹⁹. Celem poszukiwań archiwalnych zespołu badawczego stały się zatem wszelkie sprawy cywilne, w których w roli strony występowali członkowie owych 23 rodzin fideikomisowych (również z bocznych linii tych rodów oraz rodzin spowinowaconych). Poszukiwania objęły poza osobami również nieruchomości i przedsiębiorstwa wchodzące w skład majątku fideikomisów²⁰.

By prawidłowo ocenić problemy związane z kwerendą wśród akt spraw cywilnych sądów powszechnych okresu międzywojennego, należy przyrzeć się bliżej stanowi i strukturze dostępnego materiału. Pozwoli to zrozumieć skalę potencjalnych ubytków i możliwości, które daje materiał udostępniany obecnie w archiwach państwowych. Niniejszy tekst nie ma charakteru szkicu archiwoznawczego, celem jest więc wyłącznie prezentacja podstawowych problemów związanych z kwerendą źródłową. W konsekwencji za niecelowe uważam dokonywanie przeglądu znaczącej liczby zasobów

¹⁷ Wyjątkowo aż 98 repertoriów zachowało się dla Sądu Grodzkiego w Poznaniu, na tym etapie trudno jednak powiedzieć, czy jest to zbiór kompletny (por. APP, Sąd Grodzki w Poznaniu, nr zespołu 2024). Pewne szersze zbiory zachowały się też kilku innych sądów.

¹⁸ Eliminacji repertoriów z grupy akt kategorii A domagano się już np. w opinii sądu okręgowego w Grudziądzu z lutego 1937 r., dotyczącego projektu Rozporządzenia z 1937 r. (por. *Projekt komisji...*, APT, 1387, sygn. 83). W opinii dotyczącej praktyki stosowania Rozporządzenia z 1937 r., sformułowanej w sądzie grodzkim w Brodnicy w grudniu 1938 r. napisano „Nie należałoby zaliczać do kategorii A: repertoria i skorowidze spraw karnych i cywilnych oraz repertoria komorników, albowiem w chwili niszczenia wyroków itp. dokumentów wzgl. akt jest dalsze przechowywanie repertoriów bez praktycznego znaczenia” (APT, 1387, sygn. 92, [s.p.]).

¹⁹ Podaję liczbę na rok 1936 na podstawie: *Wykazu ordynacji i fideikomisów sporządzony w marcu 1936 r. według prowizorycznych danych urzędów wojewódzkich* (APP, Urząd Wojewódzki Poznański, nr zespołu 296, sygn. 6171). W badaniach uwzględniamy również kilka pokrewnych (i traktowanych w praktyce analogicznie do fideikomisów) fundacji rodzinnych.

²⁰ Należy bowiem pamiętać, że składały się one z „majątków” (nieruchomości rolnych ze swoimi własnymi nazwami) oraz lasów, a w ich skład wchodziły również przedsiębiorstwa – głównie cegielnie, tartaki, gorzelnie i młyny. W drugiej połowie lat trzydziestych XX w. w dawnym zaborze pruskim było 30 takich, należących do fideikomisów zakładów produkcyjnych, zatrudniających łącznie 162–175 pracowników najemnych (por. *Załącznik do wykazu ordynacji i fideikomisów*, APP, Urząd Wojewódzki Poznański, nr zespołu 296, sygn. 6196). Warto dodać, że w innych zaborach fideikomisów było mniej, ale z reguły były większe, a w skład ich majątku wchodziły zakłady przemysłowe zatrudniające większą liczbę osób.

archiwalnych. Wyselekcjonowałem więc trzy archiwa, z bogatymi zbiorami akt sądów powszechnych – powiatowych/grodzkich i okręgowych – z terenu dawnego zaboru pruskiego, które wykonawcom grantu udało się, jak dotąd, opracować najpełniej. Są to zasoby: Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (bez oddziału w Inowrocławiu), Archiwum Państwowego w Poznaniu (bez oddziałów zamiejscowych w Gnieźnie, Koninie i Pile) oraz Archiwum Państwowego w Toruniu (bez oddziału we Włocławku)²¹. Przechowują one liczne zespoły o zróżnicowanym stopniu zachowania i charakterze dokumentacji sądowej. Dzięki nim będę w stanie pokazać omawiane wyżej tendencje i problemy, z jednej strony – maksymalnie przejrzysto, a z drugiej – w sposób w reprezentatywny.

Stan zachowania akt sądowych w zakresie spraw cywilnych w wymienionych archiwach kształtuje się następująco dla sądów powiatowych i grodzkich:

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy²²:

- Sąd Powiatowy/Grodzki w Łobżenicy²³ – 4 sprawy cywilne (wszystkie opiekuńcze).
- Sąd Powiatowy/Grodzki w Kcyni²⁴ – 1243 sprawy (808 spadkowych, 232 rodzinne – głównie opiekuńcze, 119 dotyczących wykazów majątkowych na potrzeby spraw opiekuńczych, 78 dotyczących umów majątkowych małżeńskich i nieliczne inne).
- Sąd Powiatowy/Grodzki w Łabiszynie²⁵ – 703 sprawy cywilne (627 spadkowych, 78 spraw rodzinnych, 2 sprawy zobowiązaniowe i 2 dotyczące zdolności do czynności prawnych).
- Sąd Grodzki w Szubinie²⁶ – 2480 spraw cywilnych (844 sprawy spadkowe, 262 sprawy rodzinno-opiekuńcze, 349 spraw o wykazy majątkowe na potrzeby postępowań opiekuńczych, 101 spraw o umowy małżeńskie oraz 15 spraw różnych).

²¹ Poza zakresem analizy pozostał materiał zdeponowany w wymienionych oddziałach zamiejscowych wymienionych archiwów oraz z zasobu: AP w Gdańsku wraz z oddziałem w Gdyni oraz AP w Kaliszu i AP w Ostrowie Wielkopolskim, które zawierają akta sądów z terenów międzywojennych apelacji poznańskiej i toruńskiej).

²² Warto w tym momencie podkreślić bardzo dobry stan opracowania zasobu i przygotowania pomocy archiwalnych dla akt wymiaru sprawiedliwości okresu międzywojennego w bydgoskim archiwum, co, biorąc pod uwagę liczbę i objętość zespołów akt sądowych z dwudziestolecia międzywojennego, musi budzić uznanie.

²³ *Inwentarz zespołu akt: Sąd Powiatowy i Grodzki w Łobżenicy, pow. Wyrzysk*, oprac. Cz. Błaszczyński, APB, nr zespołu 85. Na SwA brak inwentarza, obecny tylko opis zespołu. Dla lat 1836–1938 zachowało się w tym zespole 312 j.a. w rozmiarze 2,76 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/85/0/?q=s%C4%85d+w+%C5%82ob%C5%BCenicy+XTYPEro:zesp&wynik=2&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

²⁴ *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Kcyni z lat [1873] 1920–1939 [1963]*, APB nr zespołu 2662, oprac. M. Kucharski i E. Rymer, Bydgoszcz 2006. Na SwA brak inwentarza, obecny tylko opis zespołu. Dla lat 1920–1939 zachowało się w tym zespole 1247 jednostek archiwalnych w rozmiarze 2,88 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/2662/0/?q=s%C4%85d+w+kycyni+XTYPEro:zesp&wynik=5&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

²⁵ *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Łabiszynie z lat 1920–1939*, APB nr zespołu 1663, oprac. M. Kucharski, E. Rymer. Na SwA brak inwentarza, obecny tylko opis zespołu. Dla lat 1920–1939 zachowało się w tym zespole 709 jednostek archiwalnych w rozmiarze 1,59 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/2663/0/?q=s%C4%85d+w+kycyni+XTYPEro:zesp&wynik=16&rpp=15&page=2#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

²⁶ *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Szubinie z lat [1873] 1920–1939 [1953]*, APB nr zespołu 2664, oprac. M. Kucharski, E. Rymer, Bydgoszcz 2006. Na SwA brak inwentarza, obecny tylko opis zespołu. Dla

- Sąd Grodzki w Nowem²⁷ – 2545 spraw cywilnych (1382 sprawy spadkowe, 518 opiekuńczych, 134 sprawy dotyczące depozytów oraz 511 różnych spraw cywilnych, w szczególności alimentacyjnych i o przerachowanie wierzytelności).
- Sąd Grodzki w Bydgoszczy²⁸ – 39 spraw cywilnych (w tym 32 sprawy spadkowe).
- Sąd Grodzki w Czersku²⁹ – 883 sprawy cywilne (109 spraw testamentowych, 365 spraw majątkowych małżeńskich, 404 potwierdzenia umów głównie sprzedaży; inne).
- Sąd Grodzki w Tucholi – brak³⁰.
- Sąd Grodzki w Sępólnie – brak³¹.
- Sąd Grodzki w Chojnicach – brak³².

Archiwum Państwowe w Poznaniu³³:

- Sąd Grodzki w Śremie³⁴ – 268 spraw cywilnych (245 spraw spadkowych i 23 sprawy opiekuńcze).

lat 1920–1939 zachowało się w tym zespole 1577 jednostek archiwalnych w rozmiarze 2,91 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/2664/0/?q=s%C4%85d+w+kcyini+XTYPEro:zesp&wynik=18&rpp=15&page=2#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

²⁷ *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Nowem, pow. Świecie z lat 1875–1970*, APB nr zespołu 2665. Na SwA znajduje się pełny inwentarz oraz opis zespołu, <https://szukajwarchiwach.pl/6/2664/0/?q=s%C4%85d+w+kcyini+XTYPEro:zesp&wynik=18&rpp=15&page=2#tabZespol>, obejmującego (dla lat 1920–1939) 3127 jednostek archiwalnych w rozmiarze 6,17 m.b. akt (data pobrania: 10.01.2020).

²⁸ *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Bydgoszczy z lat 1880–1949*, APB nr zespołu 2704. Na SwA nie ma pełnego inwentarza, tylko opis zespołu, <https://szukajwarchiwach.pl/6/2704/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+bydgoszczy+XTYPEro:zesp&wynik=10&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Dla lat 1920–1939 zachowało się łącznie 276 jednostek (opracowanych 176) w rozmiarze 1,96 m.b.

²⁹ *Inwentarz*, oprac. M. Kucharski oraz *Spis zdawczo-odbiorczy*. Na SwA nie ma pełnego inwentarza, tylko opis zespołu, <https://szukajwarchiwach.pl/6/2652/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+czersku+XTYPEro:zesp&wynik=3&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Dla lat 1920–1939 zachowało się łącznie 915 j.a. (opracowanych 782) w rozmiarze 1,69 m.b. (oprac.– 1,02 m.b.).

³⁰ *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Tucholi (Amstgericht Tuchel) z lat 1894–1958*, nr zespołu 2289. W zespole zachowały się wyłącznie akta prezydiarne i akta rejestrowe. Na SwA nie ma pełnego inwentarza, tylko opis zespołu, <https://szukajwarchiwach.pl/6/2289/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+tucholi+XTYPEro:zesp&wynik=4&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Dla lat 1920–1939 zachowało się łącznie 146 j.a. w rozmiarze 1,03 m.b.

³¹ W dostępnym w archiwum spisie zdawczo-odbiorczym zespołu nr 2290 znajdują się tylko dwie pozycje – księgi repetierów. Według informacji zamieszczonej na SwA zespół ten ma mieć 28 jednostek, niestety nie dysponujemy tu inwentarzem, <https://szukajwarchiwach.pl/6/2290/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+s%C4%99p%C3%B3lnie&wynik=4&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

³² *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Chojnicach z lat 1930–1937* (nr zespołu 2287). Według opisu na SwA zespół składa się z 30 jednostek o rozmiarze 0,2 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/2287/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+chojnicach+XTYPEro:zesp&wynik=13&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

³³ Zespoły sądów powiatowych i grodzkich z doby II RP w Archiwum w Poznaniu nie są w zasadzie zinwentaryzowane. Za możliwość dostępu, życzliwość i wskazówki przy dokonywaniu kwerendy serdecznie dziękuję Pracownikom Archiwum. Poniżej wskazuję odwołania do opisów zespołów na SwA.

³⁴ *Sąd Grodzki w Śremie 1929–1939* (nr zespołu 2022). Zespół ma łącznie 268 jednostek (0,55 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/6/2290/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+s%C4%99p%C3%B3lnie&wynik=4&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

- Sąd Grodzki w Zbąszyniu³⁵ – 13 spraw cywilnych (w tym 12 eksmisyjnych).
- Sąd Grodzki w Poznaniu³⁶ – 10 932 sprawy cywilne (10 193 sprawy spadkowe, w tym 3572 testamentowe; 352 sprawy alimentowe, 235 opiekuńczych, 50 spraw o ubezwłasnowolnienie, 26 spraw o „majątki i nieruchomości” i gruntowe; inne).
- Sąd Grodzki w Nowym Tomyślu³⁷ – 1 sprawa cywilna (z zakresu prawa bankowego).
- Sąd Grodzki w Grodzisku – brak³⁸.
- Sąd Grodzki w Pobiedziskach³⁹ – 661 spraw cywilnych (660 spraw spadkowych, w tym 430 o dział spadku, 20 poświadczeń dziedziczenia, 213 spraw testamentowych oraz 1 sprawa z zakresu przetargu przymusowego).
- Sąd Grodzki w Międzychodzie⁴⁰ – 356 spraw cywilnych (286 spraw spadkowych oraz 70 o zmiany własności gospodarstw rolnych i majątków).
- Sąd Grodzki w Rogoźnie⁴¹ – 5 spraw cywilnych (opiekuńczych).

Archiwum Państwowe w Toruniu:

- Sąd Grodzki. w Lubawie – brak⁴².

³⁵ *Sąd Grodzki w Zbąszyniu 1919–1939* – nr zespołu 2023. Zespół ma łącznie 13 jednostek (0,06 m.b.), <https://szukajwarchiwach.pl/53/2023/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+zb%C4%85szyniu&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

³⁶ *Sąd Grodzki w Poznaniu 1929–1939* – nr zespołu 2024. Według opisu na SwA w tym zespole zachowało się 11953 (bez ewidencji: 179) rozmiar 35,57 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/53/2024/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+poznaniu+XTYPEro:zesp&wynik=2&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Nie zachowały się akta spraw cywilnych dla okresu wcześniejszego – sądu powiatowego w Poznaniu – nr zespołu 4882 (zawiera on 69 j.a., w większości są to teczki personalne pracowników sądowych).

³⁷ *Sąd Grodzki w Nowym Tomyślu 1929–1939* – nr zespołu 2025. W zespole obejmującym jedynie akta z okresu po reformie z doby sądu grodzkiego, zachowały się jedynie 24 jednostki – głównie akta przydziałne i osobowe pracowników sądów. Opis na SwA [20 j.a., 0,2 m.b.], <https://szukajwarchiwach.pl/53/2025/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+Nowym+Tomy%C5%9Blu&wynik=4&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

³⁸ *Sąd Grodzki w Grodzisku 1932–1939* – nr zespołu 2025/1. Zachowały się tu tylko 2 jednostki; opis na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/53/2025/1/?q=s%C4%85d+grodzki+w+grodzisku&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

³⁹ Zachowane jednostki pochodzą z zespołu *Sąd Grodzki w Pobiedziskach 1929–1939* – nr 4542. Według SwA zespół ma 669 j.a., 1,34 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/53/4542/0/?q=4542+XTYPEro:zesp+XARCHro:53&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Żadnych jednostek nie zawierają osobne zespoły dla sądów powiatowego i grodzkiego – nr 4543/2 i 4543/3.

⁴⁰ *Sąd Grodzki w Międzychodzie 1929–1939* – nr zespołu 4673. Zespół składa się z 509 j.a. w rozmiarze 3,00 m.b., opis na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/53/4673/0/?q=s%C4%85d+w+mi%C4%99dzychodzie+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

⁴¹ Sąd Grodzki w Rogoźnie 1929–1936 – nr zespołu 4679. Zachowało się tu tylko 5 j.a. o rozmiarze 0,03 m.b. por. <https://szukajwarchiwach.pl/53/4679/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+rogo%C5%Banie+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

⁴² Są to dwa zespoły archiwalne pod numerami APT, 1736 (Sąd Powiatowy w Lubawie) i 1737 (Sąd Grodzki w Lubawie). Na podstawie *Spisu zdawczo-odbiorczego akt Sądu Powiatowego w Lubawie z lat 1926–1928* z Archiwum oraz portalu SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/1736/0/?q=1736+XTYPEro:zesp+XARCHro:69&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020) oraz <https://szukajwarchiwach.pl/69/1737/0/?q=s%C4%85d+1737+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Udało się ustalić, że oba te zespoły zawierają po 1 j.a., o łącznej wielkości 0,03 m.b.

- Sąd Powiatowy/Grodzki w Nowym Mieście⁴³ – 2202 sprawy cywilne (w tym 1266 spraw spadkowych, 63 rodzinne, 115 spraw o przerachowanie wierzytelności oraz inne).
- Sąd Powiatowy/Grodzki w Chełmnie⁴⁴ – 961 spraw cywilnych (137 spraw spadkowych, 775 spraw o przerachowanie wierzytelności oraz nieliczne akta innych spraw: o rejestrowy zastaw rolniczy, opiekuńczych, o depozyty sądowe, egzekucyjnych i upadłościowych).
- Sąd Powiatowy/Grodzki w Brodnicy⁴⁵ – 227 spraw cywilnych (23 sprawy spadkowe, 163 sprawy o opiekę, kuratelę lub o alimenty, 15 hipotecznych oraz inne, przede wszystkim pojedyncze, różnorodne sprawy z zakresu prawa zobowiązań i egzekucji).
- Sąd Powiatowy w Toruniu⁴⁶ – 762 sprawy cywilne (19 spraw spadkowych, 743 sprawy majątkowe małżeńskie – umowy majątkowe małżeńskie).
- Sąd Grodzki w Chełmży⁴⁷ – 1596 spraw cywilnych (985 spraw spadkowych, w tym poświadczenia dziedziczenia, sprawy testamentowe, działowe i bez specyfikacji, 48 majątkowych małżeńskich, 270 rodzinnych, w tym „familiijnych”, o alimenty i opiekuńcze, 202 hipoteczne, głównie „przerachowanie hipotek” oraz nieliczne inne).

⁴³ Zespoły nr 1729 i 1730. Mają one spisy zdawczo-odbiorcze: *Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Powiatowego w Nowym Mieście z lat 1920–1929*; *Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Nowym Mieście z lat 1929–1939* ze wstępem) oraz opis na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/1730/0/?q=1730+XTYPEro:zesp&wynik=14&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Zachowały się w nich: w zespole nr 1729 – 1176 j.a. (3,3 m.b. dokumentacji) oraz pod nr 1730 – 1073 j.a. (2,5 m.b.).

⁴⁴ Dysponujemy inwentarzami na SwA: dla sądu grodzkiego [zespół nr 1588], cały zespół obejmuje 654 j.a. o rozmiarze 2,5 m.b. dokumentacji, <https://szukajwarchiwach.pl/69/1588/0/?q=1588+XTYPEro:zesp+XARCHro:69&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020) oraz dla sądu powiatowego [zespół nr 1532] zespół obejmuje 340 j.a. [331 opracowanych], 1,31 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/69/1352/0/?q=1352+XTYPEro:zesp+XARCHro:69&wynik=2&rpp=15&page=1#tabSerie> (data pobrania: 10.01.2020).

⁴⁵ Zespoły APT, 131 i 1094, mają niepełne inwentarze na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/131/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+brodnicy+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020) oraz <https://szukajwarchiwach.pl/69/1094/0/?q=s%C4%85d+powiatowy+w+brodnicy&wynik=1&rpp=15&page=1#tabSerie> (data pobrania: 10.01.2020) Dla sądu powiatowego obejmuje on 37 z 47 j.a., ale grodzkiego 247 z 336 j.a.

⁴⁶ Udało mi się uzyskać dostęp jedynie do spisu zdawczo-odbiorczego dla sądu powiatowego (APT, nr 1096), obejmującego 826 j.a. (1,33 m.b. dokumentacji). Według SwA zespół ten ma 845 j.a., 1,43 m.b., <https://szukajwarchiwach.pl/69/1096/0/?q=s%C4%85d+powiatowy+w+toruniu&wynik=2&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Nie udało mi się uzyskać jak dotąd materiałów dotyczących sądu grodzkiego (APT, nr 132), <https://szukajwarchiwach.pl/69/132/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+toruniu&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020) (3857 j.a., 8,15 m.b.). Nie uwzględniłem go zatem w wyliczeniach.

⁴⁷ Wyliczenie obejmuje tylko sąd grodzki (nr zespołu 357). Zespół trudny do oceny z uwagi na niejednolite spisy zdawczo-odbiorcze (dość liczne dopiski ółwkiem z informacją, że jednostek brak, nie były one wliczane do statystyki). Zespół zawiera według opisu 1725 j.a., 3,42 m.b. dokumentacji. Opis zespołu na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/357/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+che%C5%82m%C5%BCy&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

- Sąd Powiatowy/Grodzki w Grudziądzu⁴⁸ – 207 spraw cywilnych (132 sprawy spadkowe – w tym testamentowe i o poświadczenie dziedziczenia, 26 spraw o opiekę i alimenty oraz inne).

Ze względu na różnice we właściwości rzeczowej sądów I instancji w II RP – powiatowych/grodzkich oraz okręgowych, warto zestawzić również dane dotyczące tych ostatnich w tym przypadku, z racji niezachowania się akt z aż 4 spośród 9 sądów, dokonam zestawienia wszystkich zachowanych 5 zespołów, niezależnie od miejsca zdeponowania akt:

Sądy okręgowe z obwodów Apelacji Poznańskiej i Toruńskiej:

- Sąd Okręgowy w Bydgoszczy⁴⁹ – 590 spraw cywilnych (11 spraw spadkowych; 347 spraw rodzinnych w tym znaczna większość rozwodowych, ale także o unieważnienie małżeństwa, alimenty oraz małżeńskie majątkowe; 102 spraw z zakresu prawa rzeczowego, w tym wyraźnie tak klasyfikowane przez autorów inwentarza nieliczne sprawy ze stosunku dzierżawy, 103 sprawy zobowiązaniowe)⁵⁰.
- Sąd Okręgowy w Grudziądzu⁵¹ – 26 spraw cywilnych (15 spraw rozwodowych, w tym 5 o prawa ubogich w związku ze sprawą rozwodową, 2 sprawy wieczystoksięgowe, 2 sprawy spadkowe – o wydanie spadku, 7 spraw alimentacyjnych).
- Sąd Okręgowy w Ostrowie Wielkopolskim⁵² – 18 spraw cywilnych (7 spraw rozwodowych, 6 rodzinnych i inne).

⁴⁸ Zespoły APT, nr 1388 i 1702. Dysponujemy dla niego inwentarzami na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/1388/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+grudzi%C4%85dzu+XTYPEro:zesp&wynik=11&rpp=15&page=1#tabSerie> (data pobrania: 10.01.2020), <https://szukajwarchiwach.pl/69/1702/0/?q=s%C4%85d+grodzki+w+grudzi%C4%85dzu+XTYPEro:zesp&wynik=17&rpp=15&page=2#tabSerie> (data pobrania: 10.01.2020). Są on niepełne (kolejno 142 j.a. i 71 j.a.). Na podstawie spisów zdawczo-odbiorczych dla tego archiwum dokonalem uzupełnień statystycznych.

⁴⁹ *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Bydgoszczy z lat 1920–1939*. Inwentarz papierowy zawiera 861 jednostek. SwA podaje natomiast 874 j.a. (7,93 m.b.), w tym 818 opracowanych, <https://szukajwarchiwach.pl/6/65/0/?q=s%C4%85d+okr%C4%99gowy+w+bydgoszczy+XTYPEro:zesp&wynik=6&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). Ocena tego inwentarza jest dość trudna. Część jednostek jest opisana znakomicie, z podaniem podstawy prawnej sprawy. Niektóre z kolei zawierają tylko nazwiska stron, bez specyfikacji przedmiotu sprawy. Sam inwentarz porządkuje sprawy na zobowiązaniowe, rzeczowe, rodzinne (w tym małżeńskie) i spadkowe. Czasem jednak trudno znaleźć klucz do tego podziału: analogiczne sprawy o egzekucje wierzytelności hipotecznych funkcjonują tu niekiedy jako sprawy zobowiązaniowe (o zapłatę długu), niekiedy jako sprawy rzeczowe, innym razem opis eksponuje egzekucyjny charakter sprawy. Utrudnia to ocenę jednostek, stąd brałem pod uwagę nie tylko opis inwentarzowy, ale także systematykę samego inwentarza.

⁵⁰ Pozostałych spraw nie udało mi się przyporządkować, nawet opierając się na systematyce inwentarza. Zresztą liczne jednostki zostały przyporządkowane do poszczególnych grup głównie na podstawie kryterium systematyki wewnętrznej samego inwentarza, bardziej niż na opisie inwentarzowym. W konsekwencji pełna ocena treści samych akt może dać nieco odmienne wyniki. Nie ma to jednak znaczenia dla ogólnej oceny proporcji rodzajów akt spraw.

⁵¹ Na podstawie inwentarza: *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Grudziądzu z lat 1920–1939*, nr zespołu 1387 oraz częściowego inwentarza na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/1387/0/?q=s%C4%85d+okr%C4%99gowy+w+grudziadz+1387+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

⁵² Częściowy inwentarz na SwA: *Sąd Okręgowy w Ostrowie Wielkopolskim 1922–1939*, nr zespołu 86, <https://szukajwarchiwach.pl/11/86/0/?q=s%C4%85d+okregowy+w+ostrowie+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020).

- Sąd Okręgowy w Poznaniu⁵³ – 1594 sprawy cywilne (1474 sprawy małżeńskie osobowe, głównie rozwody, w mniejszym stopniu unieważnienia i separacje, 48 spraw dotyczących nieruchomości – wydania, wpisów w księgach wieczystych, spraw najmu lokali, 13 spraw o zwolnienie lub umorzenie egzekucji, a także nieliczne inne sprawy, m.in. o ślubne pochodzenie dzieci, zniesienie wspólności majątkowej małżonków, odszkodowawcze).
- Sąd Okręgowy w Toruniu⁵⁴ – 9 spraw cywilnych (spis podaje tylko nazwiska stron postępowania, bez specyfikacji przedmiotu sprawy).

Zestawienia powyższe nie są kompletne ze względu na fakt niepełnego opracowania zasobu oraz wciąż trwającej kwerendy zespołu grantowego w kilku zespołach. Jak dotąd, nie w każdym przypadku udało mi się dotrzeć do wszystkich środków ewidencyjnych archiwów, które z różnych przyczyn nie były w trakcie kwerend dostępne. Zdecydowałem się zaprezentować takie szczątkowe i dość surowe dane nie po to, by dokonywać pełnego statystycznego zestawienia zachowania zasobu. Chodziło raczej o to, by dać Czytelnikowi pewien obraz struktury zachowanego materiału.

Jak widać w zestawieniu, zachowany został bardzo szeroki i powtarzający się zestaw akt dotyczących spraw spadkowych (dotyczących nieruchomości), spraw testamentowych (wszystkich z tytułu zaliczania ich przez Rozporządzenie z 1937 r. do kategorii A) oraz spraw małżeńskich osobowych (zwłaszcza rozwodów)⁵⁵. To olbrzymie i bardzo reprezentatywne zbiory, niekiedy wydaje się, że zachował się tu komplet akt. W pozostałym zakresie liczne są akta spraw majątkowych małżeńskich (dotyczących mienia nieruchomości), spraw opiekuńczych (obejmujących zarząd mieniem nieruchomości pupila) oraz spraw związanych z zabezpieczeniem hipotecznym wierzytelności (znów z racji powiązania z nieruchomościami). Nieuporządkowane i raczej mało reprezentatywne są tu, zachowane niejako mimochodem lub szczęśliwym trafem, nieliczne sprawy zobowiązaniowe, kluczowe przecież dla obrotu gospodarczego i oceny stosunków prawnych, ekonomicznych i społecznych. Szczególnie znamienne jest zachowanie w niewielkim stopniu akt spraw dotyczących dóbr ruchomych. Zdarzają się tu co najwyżej akta spraw o przerachowania wierzytelności w związku z hiperinflacją. Większe i kompleksowe zbiory odnośnie do sporów o mienie ruchome – zwłaszcza w związku z obrotem pieniężnym, umowami typowymi albo pożyczkami – nie zostały zachowane.

⁵³ Na podstawie: *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Poznaniu z lat [1923] 1928–1939 [1968], nr zespołu 1124*, oprac. D. Kubiak; oraz opis zespołu: SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/53/1124/0/?q=s%C4%85d+okr%C4%99gowy+w+poznaniu+1124+XTYPEro:zesp&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). W zespole zachowało się 2225 j.a. (opracowano – 1913), 16,44 m.b. akt.

⁵⁴ Na podstawie spisów zdawczo-odbiorczych APT – Sąd Okręgowy w Toruniu, nr zespołu 130. Opis zespołu na SwA, <https://szukajwarchiwach.pl/69/130/0/?q=s%C4%85d+okr%C4%99gowy+w+Toruniu&wynik=1&rpp=15&page=1#tabZespol> (data pobrania: 10.01.2020). W zespole zachowały się 333 j.a. – 2,95 m.b.

⁵⁵ Bardzo kompletne są też, niezbyt nas tu interesujące, zbiory rejestrowe dla dawnego zaboru pruskiego. Por. ciekawe refleksje Pułkownika, „Akta rejestrowe”, 169–78.

4. Problemy kwerendalne – kwestia pomocy archiwalnych

Mimo iż stan zachowania sądowego materiału archiwalnego z doby II RP to zaledwie ułamek pierwotnej aktotwórczej działalności sądów, masowość dokumentacji sądowej powoduje, że zachowany materiał i tak jest obszerny. Kompleksowe badania nad aktami spraw cywilnych wymagają zatem przeszukania licznych zespołów archiwalnych, najczęściej dużych – zawierających od kilkuset do, w ekstremalnych przypadkach, nawet kilkunastu tysięcy jednostek archiwalnych. Wymaga to zatem racjonalnej kwerendy wstępnej, opartej na podstawowej ewidencyjnej pomocy archiwalnej – inwentarz archiwalny.

Wstępny problem rodzi sam sposób oceny zespołowości akt i przyjmowania konsekwencji reform ustroju wymiaru sprawiedliwości w ramach jednej i tej samej państwowości. Brak jasnych archiwalnych wytycznych metodycznych w tym zakresie powoduje powstanie niejednolitej praktyki⁵⁶, odczuwalnej szczególnie w przypadku przełomu 1928 r., oznaczającego w dawnym zaborze pruskim przeobrażenie sądów powiatowych w grodzkie. Niekiedy powoduje to utworzenie dwóch osobnych zespołów – i traktowanie tych sądów jako zupełnie odrębnych instytucji, niekiedy kumulowanie ich w jeden zespół. Uważam, że ogólnie lepszym rozwiązaniem jest to drugie. Zespoły wspólne dla okresu 1920–1939 nie sprawiają wrażenia chaotycznych czy niejednorodnych, a możliwe staje się dostrzeżenie ewidentnej ciągłości pracy i zachowania wielu mechanizmów. W II RP zresztą, poza zmianami ustrojowymi, kluczowe dla funkcjonowania sądów były też przecież liczne reformy procedury karnej i cywilnej, w konsekwencji wyznaczanie wewnętrznych cezur w dziejach sądów międzywojennych wydaje się zbędne.

Problem zespołowości akt sądowych, choć ważny, nie ma może jeszcze tak wielu konsekwencji dla badań nad aktami spraw. Ale kształt opisu inwentarzowego jednostki archiwalnej w danym zespole – już tak. Najważniejszą – z punktu widzenia użytkownika archiwum – częścią tego opisu jest oczywiście jej „tytuł”, czyli zwięzłe przedstawienie przedmiotu sprawy. Najczęściej stanowi on przepisanie pierwotnego opisu sprawy na teczkę aktowej (przeniesionego również do spisu zdawczo-odbiorczego, zgodnie z ogólnymi regułami tworzenia biurowych środków ewidencyjnych). Wskazuje zwięzłe strony sporu (ewentualne dane pełnomocników procesowych) i bardzo ogólnikową sugestię dotyczącą merytorycznej strony sprawy – o co spierały się strony. Taki kształt opisu inwentarzowego ma z punktu widzenia prawnika bardzo daleko idące konsekwencje.

Wyeksponowanie nazwisk i ogólnego ujęcia przedmiotu jest z pewnością przydatne dla tradycyjnej historiografii, zarówno dla badań prozopogaficznych czy genealogicznych, jak i nad historią społeczną. Były one zresztą bardzo pomocne w specyficznych badaniach grantowych dotyczących fideikomisów familijnych, ponieważ nazwiska rodzin fideikomisowych były najczęściej głośne i charakterystyczne (nie nosiło ich zbyt wiele innych rodzin). W konsekwencji lwia część spraw, w których opisie pojawiało się nazwisko rodu ordynackiego, stanowiła sprawę odnoszącą się do fideikomisu⁵⁷. Ogólnie

⁵⁶ Piszą o tym Nawrocki i Sierpowski, *Metodyka*, 152.

⁵⁷ Najlepiej widać to po znakomicie zachowanym zespole Sądu Grodzkiego w Poznaniu, gdzie znajdujemy sprawy kilku członków rodzin ordynackich Skórzewskich (APP, 2024, sygn. 454, 1114, 1338, 1775, 2735, 3905, 8442, 11513); Potockich (APP, 2024, sygn. 111, 1636, 2533, 4083, 5559, 5560, 7988, 9883,

jednak przydatność takiego opisu inwentarzowego w badaniach prawnych jest raczej ograniczona; nie da się bowiem za jego pomocą ustalić, jaka była podstawa prawna rozpatrywania i rozstrzygania spraw (zarówno materialna, jak i procesowa). Dodatkowo brakuje tu najczęściej również formy orzeczenia, a nawet informacji, czy sprawa zakończyła się rozstrzygnięciem merytorycznym (wyrokiem), czy też wydano w tej sprawie na przykład postanowienie o umorzeniu postępowania. Nie wiemy nic o trybie prowadzenia samego postępowania – czy było ono rozpatrywane w postępowaniu zwyczajnym, czy w którymś z trybów uproszczonych albo też w postępowaniu nieprocesowym – tylko niekiedy można to wyinterpretować z opisu pośrednio.

Widać to w prezentowanym wyżej zestawieniu zbiorów zachowanych zespołów akt z Bydgoszczy, Poznania i Torunia, które zostały wykonane głównie na podstawie opisów inwentarzowych lub ze spisów zdawczo-odbiorczych. Warto jednak bardziej wnikliwie skonfrontować te twierdzenia z konkretnym inwentarzem średniej wielkości, na przykład dla Sądu Grodzkiego w Kcyni ze zbiorów bydgoskich. Spośród ponad 800 spraw określonych jako spadkowe twórcy inwentarza podzielili je na trzy kategorie – „sprawy spadkowe” (bez jakiegokolwiek specyfikacji)⁵⁸, „sprawy testamentowe” oraz „poświadczenia dziedziczenia”⁵⁹. Przy kilku sprawach opis dąży do większej precyzji, wymieniając sprawy o: „kuratelę spadku”, „dokument umowy zrzeczenia [...] ([sprawa – T.K.] dotycząca spadku)”⁶⁰. Niekiedy opis inwentarzowy niezbyt pozwala na określenie charakteru sprawy, na przykład „wyznaczenie w spadku” określonej osoby⁶¹, albo określający sprawę jako „spadek po”⁶² tudzież „rozliczenie spadku”⁶³. Warto przy tym pamiętać, że akurat sprawy spadkowe są dość zwarte i zestandaryzowane, nie powinny przysparzać problemów z wyszukiwaniem, choć przydałoby się pełne wyodrębnienie spraw z zakresu po prostu uzyskiwania „poświadczeń” dziedziczenia od innych spraw „spadkowych”.

W tym samym inwentarzu 232 sprawy zostały określone wyłącznie opisem „sprawa rodzinna” z podaniem imienia, nazwiska i ewentualnie miejscowości, z której pochodziły osoby zaangażowane. Tylko kilkakrotnie dookreślono sprawy o „upełnoletnienie”⁶⁴, przysposobienie (adopcję)⁶⁵ lub jako sprawę „opiekunczą”⁶⁶. Czasem doprecyzowanie

10343, 10687, 10688), Raczyńskich (APP, 2024, sygn. 542, 1327, 5516, 5805, 6221, 6790, 8382); Taczanowskich (APP, 2024, sygn. 10005) oraz Wegnerów (APP, 2024, sygn. 841, 1998, 3268, 4800, 6717, 7280, 7281, 8218, 10027, 11591), Potulickich (APP, 2024, sygn. 16), Niegolewskich (APP, 2024, sygn. 902), Czartoryskich (APP, 2024, sygn. 4157). Tylko jedna jednostka odnosi się bezpośrednio do nazwy fideikomisu – Akta w sprawie cywilnej [...] przeciwko ordynacji Będlewo – Wronczyn [...]” (APP, 2024, sygn. 28).

⁵⁸ Por. APB, 2662. Niekiedy „sprawa dziedzictwa” – sygn. 64 i 66.

⁵⁹ Kilkakrotnie występuje w formie niemieckiej *erbschein* (*ibidem*, sygn. 43, 46); oraz w odmiennym tłumaczeniu jako „poświadczenie spadkowe” (sygn. 89, 91, 97–98, 104, 108, 115–117), „udzielenie dekretu dziedzictwa” (sygn. 35–36, 45, 47–48, 49–58, 60–61, 65–68, 70–72, 76, 79–81, 99–100, 114) lub „poświadczenie dziedziczości” (sygn. 131), a nawet „oświadczenie dziedziczenia” (sygn. 88).

⁶⁰ *Ibidem*, sygn. 287, również „wyrzeczenie się spadku (sygn. 357).

⁶¹ *Ibidem*, sygn. 285.

⁶² *Ibidem*, sygn. 297.

⁶³ *Ibidem*, sygn. 339.

⁶⁴ *Ibidem*, sygn. 901, 829, 852, 857, 862, 870, 872, 885, 886, 895, 903, 904, 905–908, 910–911, 913, 917, 937, 939, 949, 956, 981, 997–998, 1005. Chyba tym samym jest sygn. 934 „zwolnienie od przepisane go wieku”.

⁶⁵ *Ibidem*, sygn. 892, 898, 900, 989, 991, 995–996.

⁶⁶ *Ibidem*, sygn. 897, 902 oraz sygn. 945, 1021, 1026 jako „sprawa kuratelna małoletniego”.

następuje w inny sposób, nie zawsze czytelny dla użytkownika⁶⁷. W osobnym dziale inwentarza znajdują się sprawy opiekuńcze – głównie „wykazy majątku” – sporządzane przy ustanawianiu opieki nad małoletnim⁶⁸. Niekiedy jednak znów opis inwentarzowy pozostaje nieprecyzyjny, na przykład w formie „sprawa majątkowa”⁶⁹ czy w formie niemieckiej *inventar* albo *inventarrichtung*⁷⁰. Całości dopełniają w tym dziale: jedna sprawa określona w inwentarzu jako „pozostawiony majątek”⁷¹, jedna jako „sprawa rodzinna [...] o zatwierdzenie działu majątkowego”⁷² oraz trzy „sprawy rodzinne”, tym razem doprecyzowane jako „zatwierdzenia kontraktu kupna sprzedaży” (prawdopodobnie dokonywane przez opiekuna z majątku pupila za zgodą sądu).

Przykłady takich wątpliwości terminologicznych w inwentarzach można by mnożyć. Powoduje to, że zasadniczo selekcja wstępna na poziomie opisów inwentarzowych jest niemożliwa, a przydatność wszystkich materiałów trzeba ocenić, w istocie zapoznając się z treścią akt. Można oczywiście zbagatelizować ten problem trywialnym stwierdzeniem, że przecież praca historyka polega i tak na zapoznawaniu się z właściwym materiałem źródłowym, a nie z pomocami archiwalnymi. Jednakże w przypadku realizowania projektu badawczego prowadzonego dla setek zespołów archiwalnych z działalności sądów z terenu całej II Rzeczypospolitej, rozsianych w ponad 50 instytucjach archiwalnych w całej Polsce, stanowi to naprawdę ogromny problem, przede wszystkim finansowy i logistyczny. Oszacowanie czasu koniecznego do przeprowadzenia kwerendy w danym archiwum staje się w tej sytuacji w zasadzie niewykonalne, a przecież każdy dodatkowy dzień kwerendy oznacza dodatkowe koszty. Poza tym reguły ograniczające dzienną liczbę udostępnianych użytkownikowi jednostek nie pozwalają na nadrobienie czasu większą intensywnością pracy.

Oczywiście przy badaniu fideikomisów rodzinnych ułatwienie stanowiło poszukiwanie zamkniętego kręgu nazwisk rodzin fideikomisowych oraz nazw dóbr fideikomisowych, które czynią kwerendę wykonawców projektu możliwą do realizacji. W przypadku jednak ewentualnego podjęcia poszukiwań badawczych w odniesieniu do, po prostu, akt spraw cywilnych określonego rodzaju (lub względem określonej instytucji prawnej) problem będzie się znacząco nasilał. Nie ulega wątpliwości, że tak znaczące utrudnienie możliwości dokonania rzetelnej i poprawnej selekcji wstępnej materiału na poziomie kwerendy prowadzonej z wykorzystaniem wyłącznie pomocy archiwalnych musi się wiązać z negatywnymi konsekwencjami dla procesu wyszukiwania materiałów. Nieodzowne staje się wówczas przeglądanie ogromnej liczby teczek w zasadzie bez selekcji wstępnej. Wówczas nawet uzyskanie finansowania dla kilkuosobowego, sprawnie zorganizowanego i zaangażowanego zespołu badawczego może się okazać niewystarczające do przeprowadzenia kompleksowej kwerendy. Wstępna selekcja

⁶⁷ Np. *Ibidem*, sygn. 852 doprecyzowuje „o zwolnienie z okresu wyczekiwania” lub sygn. 918 „pozostawienie małoletnich dzieci” oraz sygn. 969 „sprawa wychowawcza” albo sygn. 1030 „zatwierdzenie oświadczenia ojca”.

⁶⁸ Niekiedy w formie „spisy majątkowe” – *Ibidem*, sygn. 1042, 1125, 1130, 1133, 1136, 1138, 1139, 1141 1146–1148, 1152.

⁶⁹ *Ibidem*, sygn. 1108, 1123.

⁷⁰ *Ibidem*, sygn. 1039, 1134, 1140, 1142, 1144, 1149–1150.

⁷¹ *Ibidem*, sygn. 1091.

⁷² *Ibidem*, sygn. 1041.

materiałów dokonywana na bazie opisów z pomocy archiwalnych jest z zasady konieczna do prawidłowego prowadzenia badań.

Tę niekorzystną sytuację mogłyby z pewnością poprawić pozainwentarzowe pomoce archiwalne. Dotyczy to pomocy zarówno bardziej ogólnych niż inwentarz, czyli przewodników archiwalnych, jak i bardziej szczegółowych – skorowidzów. W zakresie przewodników, moim zdaniem, warto byłoby pomyśleć o sporządzaniu ich nieco mniej ortodoksyjnie, na przykład dla samych akt sądowych (co nie jest powszechnie praktykowane). Mogłyby one dotyczyć albo informacji o wszystkich zespołach w zasobie jednego archiwum, albo – co chyba bardziej pożądane – dla kilku czy kilkunastu archiwów, których zbiory tworzą pewien funkcjonalny związek, na przykład akt sądowych z okresu II RP dla dawnego zaboru pruskiego. Takie przewodniki znacząco przyspieszyłyby i ułatwiły kwerendę wstępną, a na koniec podjęcie decyzji, czy badania nad określonym zagadnieniem w świetle zachowanych akt sądowych mają sens i czy otwierają perspektywy uzyskania dobrych wyników. Zespołów akt sądowych jest ogólnie bardzo dużo, a ich zasób, niezależnie od stopnia zachowania, jest ogromny. Dla licznych sądów kwerenda, nawet czysto inwentarzowa, jest bardzo praco- i czasochłonna. Przewodniki ułatwiłyby wstępną orientację i podjęcie decyzji, czy przedsięwzięcie pełnej i kompleksowej kwerendy jest zasadne i czy daje szansę powodzenia.

Nieco więcej powiedzieć można o skorowidzach archiwalnych. Podręczniki do metodyki archiwalnej zalecają tworzenie indeksów do akt sądowych⁷³. Postulat ten bywa zresztą realizowany, z tym że raczej sporadycznie; z całą pewnością sporządzanie indeksów dla poszczególnych zespołów akt spraw sądowych nie stanowi normy. W dotychczasowych kwerendach z faktem opracowywania indeksów dla zespołów archiwalnych akt sądowych spotkałem się w zasadzie wyłącznie w archiwum w Bydgoszczy (dla wspomnianych już sądów w Kcyni, Łabiszynie, Szubinie i Czersku). Co istotne, są to jednak wyłącznie indeksy osobowe i ewentualnie indeksy miejscowości. Ich przydatność w badaniach typowo historycznych jest z pewnością większa, w przypadku nauki historii prawa należy je jednak uznać za raczej umiarkowanie przydatne, choć – jak wspominałem – na przykład projekt dotyczący fideikomisów familijnych wykorzystuje poszukiwanie według nazwisk (rodów fideikomisów) oraz miejscowości (nazw majątków wchodzących w skład fideikomisów)⁷⁴. Zasadność sporządzania indeksów osobowych osłabiają ponadto, przynajmniej w pewnym stopniu, regularnie podawane w inwentarzach (w tytułach poszczególnych jednostek archiwalnych) nazwiska stron postępowania i pełnomocników. W naszych dotychczasowych kwerendach w zespołach akt wymiaru sprawiedliwości nie spotkał się natomiast (ani ja, ani inni członkowie zespołu) ze sporządzeniem indeksów rzeczowych. Trudno się temu zresztą dziwić, opracowanie takiego indeksu dla akt sądowych wymaga bowiem dogłębnej znajomości terminologii prawnej, w stopniu, którego trudno wymagać od najbardziej choćby fachowego archiwisty. Sprawa ta jest szczególnie utrudniona dla okresu zaborów i II

⁷³ „Inwentarz opracowany zgodnie z [...] układem wymaga [...] natychmiastowego uzupełnienia indeksu osób, których inwentarz dotyczy; pożądany jest także indeks rzeczowy”. Nawrocki i Sierpowski, *Metodyka*, 152.

⁷⁴ Zwłaszcza wyszukiwanie z udziałem nazwisk jest tu bardzo efektywne, nazwiska rodzin fideikomisowych to najczęściej znane nazwiska ważnych i zamożnych rodów. Tylko sporadycznie w tytułach j.a. występują nazwy dóbr fideikomisowych.

RP, ze względu na obowiązywanie różnych porządków prawnych i stosowanie niemieckich, austriackich, francuskich i rosyjskich źródeł prawa. Dla spraw cywilnych z terenów dawnego zaboru pruskiego stosowanie kodeksu cywilnego niemieckiego (BGB z 1896 r.) wiąże się z używaniem terminologii niemieckiej kodeksu i jej tłumaczeniem, nie zawsze jednolicie stosowanym przez sądy. Mimo istnienia niemal oficjalnego tłumaczenia kodeksu, terminologia tam zaproponowana nie została powszechnie zaakceptowana⁷⁵. W inwentarzach często pojawia się zresztą bezpośrednie odwoływanie do terminologii niemieckiej. Wymaga to znakomitej orientacji, a więc solidnego warsztatu językowego i historycznoprawnego. Niewątpliwie sporządzenie indeksów rzeczowych do akt sądowych wymagałoby współdziałania archiwistów z prawnikami, zwłaszcza środowiskiem historyków prawa. Opracowywanie takich indeksów wydaje się ogólnie ciekawym pomysłem na interdyscyplinarny grant badawczy, dałoby niewątpliwie znakomite rezultaty. Trudno jednak nie zdawać sobie sprawy z ogromnej pracochłonności takiego przedsięwzięcia i znikomych możliwości jego przekładania na regularnie wydawane, punktowane publikacje potrzebne pracownikom naukowym na potrzeby parametryzacji i postępowań awansowych. Prawdopodobieństwo podjęcia takiego przedsięwzięcia na większą skalę we współdziałaniu instytucji archiwalnych z uniwersyteckimi środowiskami naukowymi jest zatem niewielkie.

Rozwiązaniem prostszym, a przy tym możliwym do zrealizowania dla pracowników archiwów, byłoby natomiast opracowanie indeksu przepisów prawnych powoływanych w aktach. Warto pamiętać, że nawet dziś sądy, publikując orzeczenia sądowe w bazach i na portalach orzeczeń, zobowiązane są podawać przepisy prawne, na które powołano się w treści orzeczenia, by łatwiej było znaleźć użytkownikowi interesujące go zasoby⁷⁶. Co jednak najważniejsze, przy opracowywaniu opisu inwentarzowego jednostek archiwalnych należy zawsze w tytule jednostki podawać podstawę prawną – zwłaszcza materialną. Należy ją określić na podstawie powołania się w piśmie rozpoczynającym sprawę i w treści rozstrzygającego sprawę orzeczenia. Jest to praktyka spotykana niestety nad wyraz rzadko i używana niekonsekwentnie, raczej w sprawach karnych (gdzie odnalezienie kwalifikacji prawnej czynu zabronionego jest po prostu łatwiejsze i często było wpisywane na okładce akt)⁷⁷.

5. Uzyskiwanie dokumentacji spraw cywilnych, niezachowanych w zespołach archiwalnych sądów powszechnych

Jeśli akta spraw sądowych nie zostały zachowane, ich rekonstrukcja z innych źródeł jest z reguły niemożliwa. Nie oznacza to jednak, że nie warto podejmować tego typu prób. Były one szczególnie uzasadnione w sprawach związanych z fideikomisami fa-

⁷⁵ Por. *Niemiecki kodeks cywilny*.

⁷⁶ Por. Szostek, *Bezpieczeństwo*, 355.

⁷⁷ Stosuje ją, ale tylko do części spraw, wskazywany już powyżej inwentarz SO w Bydgoszczy (nr zespołu 65).

milijnymi z uwagi na ich specyfikę, ale pewne założenia można bardziej uniwersalnie wykorzystać. Warto zastrzec, że wskazane poniżej sposoby prowadzenia kwerendy dają z zasady szczątkowe rezultaty i nie są w stanie całkowicie odwrócić tendencji i wyeliminować problemu niepełnego i niereprezentatywnego zachowania materiałów sądowych z XX w.

Szansą odnalezienia akt spraw sądowych dotyczących fideikomisów rodzinnych oczywiście zwłaszcza archiwa rodzinno-majątkowe, dotyczące rodzin, na potrzeby których zakładano fideikomisy⁷⁸. Z tymi zespołami archiwalnymi wiążą się liczne problemy, wynikające zarówno z różnych sposobów prowadzenia kancelarii przez określone rodziny, jak i w zakresie metodyki opracowania zasobu archiwalnego, przekładających się na uporządkowanie zespołów i kształt inwentarzy⁷⁹.

Oczywiście rezultaty kwerendy poszukiwawczej w zakresie akt spraw sądowych w większości zespołów rodzinno-majątkowych, są raczej nikłe. Na przykład w zbiorach Radziwiłłowskich Przygodzic odnajdujemy łącznie akta trzech procesów o granice majątków i pięciu gospodarczych (głównie z okresu przed odzyskaniem niepodległości), nie licząc jednak innych serii dotyczących kwestii prawnych, między innymi umów⁸⁰. Zachowały się trzy sprawy spadkowe dotyczące majątku Twardowskich⁸¹, dokumentacja dwóch procesów znajduje się w aktach fideikomisu Krucz rodziny Hochbergów⁸². Wszystkie te zespoły archiwalne mają jednak szeroką dokumentację spraw prawnych związanych z umowami dotyczącymi zwłaszcza zakładania fideikomisów, dzierżaw, przedsiębiorstw, kredytów bankowych czy reformy rolnej. Poszukiwanie akt procesów w tego typu zespołach jest zatem trudne, bo wymaga fizycznego zapoznania się z licznymi jednostkami. Przykładem takiego problemu są jednostki archiwalne (ponad 80; 16 z nich obejmuje okres międzywojenny), które dotyczyły dzierżaw w kieleckim zespole Ordynacji Myszkowskiej. W tytułach jednostek archiwalnych w inwentarzu najczęściej występuje fraza „dzierżawa” albo „sprawa dzierżawy”. Po opisie nie sposób ocenić ich zawartości. W praktyce zdecydowana większość z nich zawiera tylko, sporządzaną według druku wzorca formularzowego, umowę dzierżawy danego majątku. Nieliczne z nich zawierają jednak akta sporów sądowych, co czyni kwerendę wartą podjęcia. Wiąże się jednak z koniecznością przeglądania licznych jednostek archiwalnych

⁷⁸ Jak dotąd w toku prowadzenia projektu dotyczącego fideikomisów udało się wykonać kwerendę w zespołach Majątek Krucz-Goraj – Hochbergowie, Majątek Czerniejewo – Skórzewscy, Majątek Kwilcz – Kwileccy, Majątek Jarocin, Radolińscy, Majątek Przygodzice – Radziwiłłowie, Majątek Kobylniki – Twardowscy (w zbiorach APP) Archiwum Książąt Pszczyńskich, Archiwum książąt Hohenlohe-Ingelfingen z Koszęcina 1454–1945, Archiwum książąt Sułkowskich (w zbiorach APKat i jego oddziałów), Archiwum Ordynacji Myszkowskich (w zbiorach APKiel), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów i Archiwum Potockich z Łańcuta (w zbiorach AGAD w Warszawie). Rezultaty poszukiwań znajdują się obecnie na etapie opracowania. Wstępne wnioski wskazują, że zespoły te są bardzo zróżnicowane w zakresie stopnia zachowania, charakteru dokumentacji, sposobu i modelu jej porządkowania i tworzenia inwentarzy. Stanowi to znaczącą trudność w prowadzeniu kwerend.

⁷⁹ O problemach metodyki archiwalnej związanej z zespołami akt rodzinno-majątkowych pisze, wskazując na dotychczasową literaturę przedmiotu w tym zakresie, Wiesława Kwiatkowska, *Metodyka*, 129–40. W odniesieniu do zachowania i korzystania z tym materiałów patrz znakomite świeże opracowania: Syta, „Stan opracowania”, 65–82; Wierzbicka, „Archiwa podworskie”, 149–77.

⁸⁰ APP, Majątek Przygodzice – Radziwiłłowie (nr 957), sygn. 116–118, 245–249.

⁸¹ APP, Majątek Kobylniki – Twardowscy (nr 5289), sygn. 1, 3–4.

⁸² APP, Majątek Krucz-Goraj – Hochbergowie (nr 944), sygn. 1215–1216.

składających się najczęściej z kilku stron maszynopisu, a zawsze o niemal identycznej treści⁸³.

Przykładem ekstremalnym, ale jednocześnie znamionym, jest z kolei archiwum Państwa Pszczyńskiego – czyli fideikomisu rodziny Hochberg von Pless w Pszczynie. Zachowany w pszczyńskim oddziale archiwum państwowego w Katowicach potężny zespół archiwalny stanowi rezultat kilkusetletniej prężnej działalności bardzo profesjonalnej kancelarii fideikomisu. Jednocześnie opracowanie archiwalne tego zasobu jest imponujące, zespół ten posiada, poza znakomicie sporządzonymi inwentarzami, także wspinały przewodnik, ogromnie ułatwiający prowadzenie kwerendy⁸⁴. Co z perspektywy niniejszego szkicu szczególnie cenne, uporządkowanie zasobu doprowadziło do wyodrębnienia akt spraw sądowych fideikomisu w osobne serie. Zbiory te są zresztą imponujące ilościowo dla całego okresu istnienia fideikomisu, zachowały się głównie z XIX i początków XX w. (do 1935 r.). Były to: sprawy rodzinne – 50 jednostek, sprawy opieki (również sądowe, choć nie tylko) – 19 jednostek, oraz inne procesy – 1352 jednostki⁸⁵. Statystyka ta nie obejmuje jednak znakomitych zbiorów pobocznie związanych z orzeczeniami sądów – akt hipotecznych (891 jednostek), nieruchomości (8912 jednostek), w tym dokumentacji transakcji – głównie sprzedaży oraz dzierżaw (4835 jednostek)⁸⁶. W okresie, w którym wprowadzono w dobrach fideikomisu zarząd przymusowy – czyli od 1935 r. aż do rozwiązania fideikomisu w roku 1938, zachowało się ponad 250 teczek z aktami spraw sądowych. Co szczególnie cenne, sprawy te to przede wszystkim problemy prawa zobowiązań, sprawy lokatorskie (głównie o zaległy czynsz i eksmisyjne) czy z zakresu umów nazwanych, stosunków pracy, a także o szkody górnicze⁸⁷. W kontekście wspomnianego deficytu spraw sądowych z innych dziedzin niż prawo spadkowe i rodzinne czyni to te zbiory zupełnie bezcennymi, nie tylko w kontekście badań nad fideikomisami familijnymi, ale nad prawem II RP w ogóle.

Innym pomysłem na odzyskanie utraconych akt spraw sądowych jest kwerenda w aktach adwokatów. Jest to metoda bardzo pracochłonna i jednocześnie ryzykowna. Zespołów tego typu zachowało się bardzo dużo, ale ich stan zachowania jest różny, a kształt i sposób prowadzenia dokumentacji przez poszczególnych adwokatów bywa znacząco odmienny. Skutkiem tego poszukiwanie zajmuje bardzo dużo czasu i jest trudne do zaplanowania i sformułowania ogólnych założeń kwerendy. Dla projektu dotyczącego fideikomisów taka metoda miała jednak sens ze względu na to, że na podstawie innych źródeł możliwe było ustalenie nazwisk określonych adwokatów reprezentujących powierników fideikomisowych i przedsiębiorstwa fideikomisowe w sporach sądowych. Pozwoliło to na zawężenie grupy zespołów akt adwokackich do przeprowadzenia kwerendy. Rezultaty tych badań są, jak dotąd, znikome, aczkolwiek nadal trwają i, mam

⁸³ Dla lat 1919–1939 por. – APKiel, Archiwum Ordynacji Myszkowskiej, nr 288, sygn. 777, 783, 785, 797, 855, 907, 914, 949, 1953, 1121, 1137, 1142, 1147, 1510, 1595, 1607.

⁸⁴ Spyta, *Archiwum Książąt Pszczyńskich*.

⁸⁵ Były to procesy o naruszanie granic w latach 1500–1861 (119), procesy z poddanymi i kontrahentami (1084) oraz oczywiście procesy w sprawach górniczych w latach 1627–1934 (149). *Ibidem*, 37–8; 78–80.

⁸⁶ *Ibidem*, 77–8, 83–5.

⁸⁷ Razem – 240 jednostek, *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Archiwum Książąt Pszczyńskich w Pszczynie. Dział XIV [Zarząd Przymusowy: Dyrekcja Główna w Katowicach] z lat 1915–1945*, APKat, nr zespołu 53, 30–73. Ponadto w zbiorach znajdują się jeszcze – sprawy prawne ogólne i oddział małych dzierżaw, 172 sprawy.

nadzieję, przyniosą jeszcze pozytywne wyniki⁸⁸. Nie należy zupełnie odrzucać takiego sposobu poszukiwania, szczególnie że wiele zespołów akt adwokackich zawierało bardzo dobrze prowadzoną dokumentację spraw, w których adwokat reprezentował swoich klientów.

Unikatowym dla fideikomisów, i to wyłącznie w dawnym zaborze pruskim, sposobem rekonstrukcji akt spraw sądowych są akta sądowego nadzoru nad fideikomisem. Znajdują się tam odpisy dokumentacji, również procesowej, której właściwe akta z archiwum sądów się nie zachowały.

6. Podsumowanie

Podsumowując powyższą refleksję, warto raz jeszcze podkreślić, że badania oparte na szerokiej bazie akt spraw sądowych (zwłaszcza z dwudziestolecia międzywojennego) są istotne dla rozwoju historii prawa. Niestety stopień zachowania dokumentacji tego rodzaju nie zawsze jest wystarczający i reprezentatywny, głównie z uwagi na specyficzne kryteria klasyfikowania akt na potrzeby archiwalne przyjęte w Rozporządzeniu z 1937 r. i następnym. Materiały niektórych rodzajów spraw zachowały się bowiem w ogromnej liczbie, inne zaś zaginęły bezpowrotnie, w pewnych sprawach zamykając drogę do prowadzenia efektywnych i rzetelnych badań. Uważam, że historycy prawa łączący warsztaty naukowe prawnika i historyka są szczególnie powołani do podejmowania refleksji nad reformą tych reguł.

Pragnę raz jeszcze zaznaczyć, że przemyślenia wymaga udoskonalenie pomocy archiwalnych, niezbędnych do prowadzenia efektywnej kwerendy. Proces poszukiwania materiałów archiwalnych – oczywiście nieodzowny – nie powinien nigdy przesłaniać najważniejszego założenia przyświecającego historycznym badaniom naukowym, czyli opracowaniu i zanalizowaniu materiału już uprzednio zebranego. Dzisiejszy, coraz szerszy, dostęp do materiałów i nowe źródła finansowania badań nie zawsze idą w parze z szybkością opracowania zasobu oraz z jakością i różnorodnością pomocy archiwalnych. Prowadzi to do wydłużenia czasu koniecznego na kwerendę, na czym ucierpieć może etap opracowywania i analizowania zebranych źródeł. Kompletnie, poprawnie sformułowane i wygodne w użyciu pomoce archiwalne stanowią podstawę wszelkich badań archiwalnych i powinny być przedmiotem zainteresowania nie tylko nauki archiwistyki. Ich poprawne opracowanie może pozwolić na bardziej efektywną selekcję wstępną, pomoże lepiej planować wyjazdy kwerendalne pod względem logistycznym

⁸⁸ Pierwszym sukcesem jest w tym zakresie odnalezienie w aktach adwokata Skolimowskiego kompletu akt z bardzo ciekawej sprawy sądowej o wypłaceniu przez powiernika fideikomisu Orle, niemieckiej rodziny Chomse zaległego stypendium jednemu ze swoich krewnych studiujących w Niemczech – *Skarga referendarjusza Hansa Chomse w Berlinie przeciw pośiedzicielowi Majoratu Orle Ottonowi Chomse w Beterhofie pow. Grudziądz o zapłatę 2.550 R.III z tytułu stypendium przysługującego przez 3 lata studji uniwersyteckich*, APT, Akta adwokata Tadeusza Sokolnickiego w Grudziądzu (nr zespołu 1413), sygn. 110. Akta te są ciekawe nie tylko w zakresie, w którym zawierają odpisy pism procesowych, choć w świetle niezachowania akt tej sprawy w zespole właściwego sądu okręgowego w Grudziądzu, należy uznać to znalezisko za bardzo pożądane. Teczka ta zawiera jednak poza aktami procesowymi także korespondencję stron i pełnomocnika, często pisaną w języku niemieckim, uzupełniającą kontekst sprawy.

i finansowym, a w końcu otworzy drogę do dogłębnierzego przygotowania koncepcyjnego projektów badawczych.

Na koniec pragnę mocno zaznaczyć, że niniejszy artykuł nie stanowi krytyki ani polskiej myśli archiwalnej, ani służby archiwalnej, która ma bardzo liczne i skomplikowane obowiązki w zakresie przejmowania, gromadzenia, porządkowania i udostępniania akt w archiwach, a w pewnym stopniu również kontroli nad podmiotami zewnętrznymi. Myślę jednak, że metodyka archiwalnych opracowań zasobów archiwalnych wymaga konfrontacji i weryfikacji przez pryzmat praktyki ich stosowania przez użytkowników. Formułowane przez nich uwagi, z tytułu posiadanej wiedzy i doświadczenia w pracy nad materiałem, powinny być zawsze cennymi wskazówkami, jak ulepszyć tworzenie pomocy archiwalnych, by odpowiednio spełniały one swoją funkcję. Problematyka ta powinna więc stać się przedmiotem bardziej wyraźnego zainteresowania historyków i historyków prawa. Mamy prawo oczekiwać od służby archiwalnej opracowania zasobu i inwentarzy oraz innych pomocy archiwalnych na najwyższym poziomie. W tym celu powinniśmy się jednak włączyć do dyskusji i proponować rozwiązania, które mogą pomóc w uczynieniu z nich lepszych narzędzi naszej pracy. Mam nadzieję, że niniejszy zbiór refleksji stanie się pewnym bodźcem do intensywnej dyskusji na ten temat.

Bibliografia

Przywołane źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy [APB]

Sąd Grodzki w Kcyni (nr zespołu 2662), 35–36, 43, 45–58, 60–61, 64–68, 70–72, 76, 79–81, 88–89, 91, 97–100, 104, 108, 114, 115–117, 131, 285, 287, 297, 339, 357, 829, 852, 857, 862, 870, 872, 885–886, 892, 895, 897–898, 900–908, 910–911, 913, 917–918, 934–937, 939, 945, 949, 956, 969, 981, 989, 991, 995–998, 1005, 1021, 1026, 1030, 1039, 1041–1042, 1091, 1108, 1123, 1125, 1130, 1133–1134, 1136, 1138–1139, 1140, 1141–1142, 1144, 1146–1150, 1152.

Archiwum Państwowe w Kielcach [APKiel]

Archiwum Ordynacji Myszkowskiej (nr zespołu 288), sygn. 777, 783, 785, 797, 855, 907, 914, 949, 1953, 1121, 1137, 1142, 1147, 1510, 1595, 1607.

Archiwum Państwowe w Poznaniu [APP]

Majątek Kobylniki – Twardowscy (nr 5289), sygn. 1, 3–4.

Majątek Krucz-Goraj – Hochbergowie (nr 944), sygn. 1215–1216.

Majątek Przygodzice – Radziwiłłowie (nr 957), sygn. 116–118, 245–249.

Sąd Grodzki w Poznaniu (nr zespołu 2024), sygn. 16, 28, 111, 454, 542, 841, 902, 1114, 1327, 1338, 1636, 1775, 1998, 2533, 2735, 3268, 3905, 4083, 4157, 4800, 5516, 5559, 5560, 5805, 6221, 6717, 6790, 7280, 7281, 7988, 8218, 8382, 8442, 9883, 10005, 10027, 10343, 10687, 10688, 11513, 11591.

Urząd Wojewódzki Poznański (nr zespołu 296), sygn. 6171, 6196.

Archiwum Państwowe w Toruniu [APT]

Akta adwokata Tadeusza Sokolnickiego w Grudziądzu (nr zespołu 1413), sygn. 110.

Sąd Okręgowy w Grudziądzu (nr zespołu 1387), sygn. 83, 92.

Źródła prawa

- Niemiecki kodeks cywilny wraz z ustawą zaprowadzającą*, przeł. Tadeusz Zborowski, Poznań: druk i nakł. Jarosława Leitgebra, 1899.
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 czerwca 1937 r. o przechowywaniu i niszczeniu akt i ksiąg w sprawach sądowych i administracji sądowej (Dz.U. 1937 nr 42 poz. 335). [Rozporządzenie z 1937 r.]
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 6 grudnia 1975 r. w sprawie okresów przechowywania i warunków niszczenia akt spraw sądowych lub przekazywania ich archiwom państwowym (Dz.U. 1975 nr 43 poz. 220). [Rozporządzenie z 1975 r.]
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 maja 1989 r. w sprawie okresów przechowywania i warunków niszczenia akt spraw sądowych lub przekazywania ich archiwom państwowym (Dz.U. 1989 nr 28 poz. 150).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 5 marca 2004 r. w sprawie archiwizowania akt spraw sądowych (t.j. Dz.U. 2014 poz. 991).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U.R.P. 1932 nr 102 poz. 863).
- Ustawa z dnia 20 czerwca 1985 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. 1985 nr 31 poz. 137).
- Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. 2001 nr 98 poz. 1070).

Pomoc archiwalne

- Spyta, Bronisława, oprac. *Archiwum Ksiąząt Pszczyńskich. Przewodnik po zespołach 1287–1945*. Warszawa: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach. Oddział Terenowy w Pszczyźnie, 1973.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Bydgoszczy z lat 1920–1939*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 65.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Chojnicach z lat 1930–1937*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2281.
- Kucharski, Mariusz i Rymer, Eliza, oprac. *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Kcyni z lat [1873] 1920–1939 [1963]*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2662.
- Kucharski, Mariusz i Rymer, Eliza, oprac. *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Łabiszynie z lat 1920–1939*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2663.
- Błaszczyński, Czesław, oprac. *Inwentarz zespołu akt: Sąd Powiatowy i Grodzki w Łobżenicy, pow. Wyrzysk*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 85.
- Kucharski, Mariusz i Rymer, Eliza, oprac. *Inwentarz zespołu akt: Sąd Grodzki w Szubinie z lat [1873] 1920–1939 [1953]*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2664.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Nowem, pow. Świecie z lat 1875–1970*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2665.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Bydgoszczy z lat 1880–1949*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2704.
- Kucharski, Mariusz, oprac. *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Czernsku*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2652.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Tucholi (Amstgericht Tuchel) z lat 1894–1958*, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, nr zespołu 2289.
- Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Grodzki w Chojnicach z lat 1930–1937*, Archiwum Państwo-

we w Bydgoszczy, nr zespołu 2287.

Inwentarz zespołu (zboru) akt: Archiwum Ksiąg Pszczyńskich w Pszczynie. Dział XIV [Zarząd Przemysłowy: Dyrekcja Gówna w Katowicach] z lat 1915–1945, Archiwum Państwowe w Katowicach, nr zespołu 53.

Kubiak, Danuta, oprac. *Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Poznaniu z lat [1923] 1928–1939 [1968], Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 1124.*

Inwentarz zespołu (zbioru) akt: Sąd Okręgowy w Grudziądzu z lat 1920–1939, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1387.

Spis zdawczo-odbiorczy akt: Sąd Grodzki w Sępólnie, Archiwum Państwowe w Poznaniu, nr zespołu 2290.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Powiatowego w Lubawie z lat 1926–1928, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1736.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Lubawie z lat 1931–1936, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1737.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Nowym Mieście z lat 1929–1939 (ze wstępem), Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1730.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Powiatowego w Nowym Mieście z lat 1920–1929, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1729.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sąd Powiatowy w Chełmnie 1920–1929, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1588.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Chełmnie z lat 1920–1929, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1352.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Powiatowego w Brodnicy z lat 1920–1929, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 1096.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Chełmnie z lat 1920–1929, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 357.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Okręgowego w Toruniu z lat 1920–1939, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 130.

Spis zdawczo-odbiorczy akt Sądu Grodzkiego w Brodnicy, Archiwum Państwowe w Toruniu, nr zespołu 131.

Inwentarze i opisy zespołów na portalu Szukaj w Archiwach: <https://szukajwarchiwach.pl/> (data pobrania: 14.02.2020.).

Opracowania

Borodij, Eugeniusz. „Problemy klasyfikacji archiwalnej współczesnej dokumentacji sądowej”. W: *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości w służbie państwa i obywateli. Materiały III Krajowego Sympozjum Archiwalnego, Łódź, 4–5 września 2001*, red. Julian Baranowski i Urszula Zarzycka-Sutter, 77–93. Łódź: Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, 2001.

Zoll, Fryderyk, i Wasilkowski, Jan. ‘Ordynacje rodowe’. W: *Encyklopedia podręczna prawa prywatnego: założona przez Henryka Konica*, t. 2, *Księgi wieczyste – ordynacje rodowe*, red. Fryderyk Zoll i Jan Wasilkowski, 1222–41. Warszawa: Instytut Wydawniczy Biblioteka, 1936.

Jabłoński, Andrzej. „Stan Archiwów zakładowych instytucji wymiaru sprawiedliwości w Polsce”. W: *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości w służbie państwa i obywateli. Materiały III Krajowego Sympozjum Archiwalnego, Łódź, 4–5 września 2001*, red. Julian Baranowski i Urszula Zarzycka-Sutter, 63–75. Łódź: Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, 2001.

Kantor, Teresa. „Dokumentacja jednostek wymiaru sprawiedliwości w narodowym zasobie archiwalnym”. *Archiwista Polski* 251 nr 1 (2002): 13–21.

- Wróblewski, Stanisław, oprac. *Komentarz do §§ 531–824 Austriackiego kodeksu cywilnego (prawo spadkowe)*. Kraków: Księgarnia Leona Frommera. Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem Józefa Filipowskiego, 1904.
- Koredczuk, Józef. *Dziedziczenie nieruchomości w świetle orzecznictwa sądów apelacji lwowskiej w okresie międzywojennym*. Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2019.
- Kozaczka, Marian. *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918–1939*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996.
- Kwiatkowska, Wiesława. *Metodyka opracowania zasobu archiwalnego ze szczególnym uwzględnieniem akt spraw*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2016.
- Łysiak, Ludwik. „Akta sądowe XIX–XX w.”. *Archeion* 25 (1956): 64–84.
- Maziarz, Jakob. „IPN ujawnia, a archiwa zamykają”. *Rzeczpospolita – dodatek „Rzecz o prawie”*, 7.04.2018, <https://www.rp.pl/Rzecz-o-prawie/304079996-Jakob-Maziarz-IPN-ujawnia-a-archiwa-zamykaja.html> (data pobrania: 10.01.2020).
- Naworski, Zbigniew, Kucharski, Tomasz i Moszyńska, Anna. „Fideikomisy rodzinne w Drugiej Rzeczypospolitej – główne postulaty badawcze”. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. W druku.
- Nawrocki, Stanisław i Sierpowski, Stanisław. *Metodyka pracy archiwalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 1998.
- Pomianowski, Piotr Z. *Rozwód w XIX wieku na centralnych ziemiach polskich. Praktyka stosowania Kodeksu Napoleona w latach 1808–1852*. Warszawa: Wydawnictwo Campidoglio, 2018.
- Pułkownik, Sławomir. „Akta rejestrowe sądów toruńskich. Kancelaria i metody porządkowania”. W: *Archiwa instytucji wymiaru sprawiedliwości w służbie państwa i obywateli. Materiały III Krajowego Sympozjum Archiwalnego, Łódź, 4–5 września 2001*, red. Julian Baranowski i Urszula Zarzycka-Sutter, 169–178, Łódź: 2001.
- Sójka-Zielińska, Katarzyna. *Fideikomisy rodzinne w prawie pruskim (w XIX i pocz. w. XX)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1962.
- Syta, Krzysztof. „Stan opracowania archiwów rodzinno-majątkowych w archiwach państwowych i co z tego wynika. Trochę statystyki, uwag krytycznych i pochwał”. W: *Metodyka i standardy opracowania archiwalnego. Rzeczywistość i potrzeby*, red. Irena Mamczak-Gadkowska i Krzysztof Strykowski, s. 65–82. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Instytut Historii, 2019.
- Szostek, Dariusz (red.). *Bezpieczeństwo danych IT w kancelarii prawnej radcowskiej, adwokackiej, notarialnej, komorniczej czyli Jak bezpiecznie przechowywać dane w kancelarii prawnej*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2018.
- Till, Ernest. *Prawo prywatne austriackie*. T. 6: *Wykład prawa spadkowego*. Lwów: gł. skł. w Księgarni H. Altenberga, 1904.
- Wierzbička, Elżbieta. „Archiwa podworskie, rodzinne i rodowe, akta dóbr i osób – stan i opracowanie oraz problemy poziomu i dostępności informacji”. *Archeion* (2009–2010): 149–77.
- Wojtkowski, Ryszard. „Wartość źródłowa i problemy metodyczne opracowania akt instytucji wymiaru sprawiedliwości w zasobie Archiwum Państwowego m. st. Warszawy”. *Archiwista Polski* 25, nr 1 (2002): 23–31.
- Wróbel-Lipowa, Krystyna. „Zniszczenia i straty polskich archiwów państwowych podczas II wojny światowej i okupacji niemieckiej w Polsce”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Sectio F: *Historia* 46–47 (1991/1992): 485–97.
- Zarzycki, Zdzisław. *Rozwód w świetle akt Sądu Okręgowego w Krakowie w latach 1918–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010.
- Zoll, Fryderyk [et al.]. *Prawo cywilne opracowane głównie na podstawie przepisów obowiązujących w Małopolsce*. T. 2: *Prawa rzeczowe i rzeczowym podobne*. Poznań: Wojewódzki Instytut Wydawniczy, 1931.